

PH international

ADVANCING SOCIETIES, CONNECTING PEOPLE

ԱՆՉԱՓԱՀԱՄԱՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ԳՈՐԾԵՐՈՎ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱՅՎԱԾ ՔՆՆԻՉՆԵՐԻ ՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ՄՈԴՈՒԼՆԵՐ

ՄՈԴՈՒԼ 5

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԱԶԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏ

Հեղինակներ՝

Հովակիմյան Գ.

Վիրապյան Է.

Ձեռնարկը կայքում հրապարակվել է Արդարադատության Ակադեմիայի
տեխնիկական աջակցությամբ

ԱՆՉԱՓԱՀԱՄԱՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ
ԳՈՐԾԵՐՈՎ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱՅՎԱԾ ՔՆՆԻՉՆԵՐԻ
ՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ՄՈԴՈՒԼՆԵՐ

ՄՈԴՈՒԼ 5

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԱԶԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏ

Հեղինակներ՝

Հովակիմյան Գ.

Վիրապյան Է.

Գայանե Ռուբինյի Հովակիմյան՝ ՀՀ արդարադատության նախարարության «Իրավական կրթության և վերականգնողական ծրագրերի իրականացման կենտրոն» ՊՈԱԿ-ի տնօրենի վերականգնողական ծրագրերի հարցով տեղակալ

Ծնվել է 1979 թվականին Վանաձոր քաղաքում: 2002 թվականին գերազանցությամբ ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի Փիլիսոփայության, հոգեբանության և սոցիոլոգիայի ֆակուլտետի սոցիոլոգիայի բաժինը, ստացել մագիստրոսի որակավորում: 2002 թվականից աշխատում է ՀՀ արդարադատության նախարարության կազմում՝ համատեղությամբ նույն թվականից զբաղվում է մանկավարժական և գիտահետազոտական գործունեությամբ: Շուրջ քսան հոդվածների, ձեռնարկների և մեթոդական ուղեցույցների հեղինակ և համահեղինակ է:

Էլենորա Գևորգի Վիրապյան՝ ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարության աշխատակազմի ընտանիքի, կանանց և երեխաների հիմնահարցերի վարչության՝ կանանց հիմնահարցերի բաժնի գլխավոր մասնագետ:

Ծնվել է 1958 թվականին Երևան քաղաքում, 1983 թվականին ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի ռուսաց լեզվի և գրականության ֆակուլտետը, դասավանդել է: ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարությունում աշխատում է 1997 թվականից: Զբաղվում է բռնության (այդ թվում՝ ընտանեկան բռնության), մարդկանց թրաֆիքինգի և շահագործման, գենդերային խնդիրներով: Մի շարք մշակումների և ձեռնարկների համահեղինակ է:

Սույն մոդուլը նախատեսված է քննիչների համար, սակայն կարող է օգտակար լինել իրավագիտության, հոգեբանության և սոցիալական աշխատանքի մասնագիտացմամբ ուսանողների, ինչպես նաև երեխաների իրավունքներով հետաքրքրվող այլ մասնագետների համար:

Մոդուլը ստեղծվել է ՀՀ Քննչական կոմիտեի և «Փի-Էյչ Բնթերնեշնլ» կազմակերպության հայկական մասնաճյուղի (պաշտոնապես գրանցված որպես «Փորձեր» Հարմոնի») համատեղ նախաձեռնությամբ՝ ազգային փորձագետների ներգրավմամբ: Մոդուլը մշակվել և տպագրվել է «Փի-Էյչ Բնթերնեշնլ» կազմակերպության կողմից իրականացվող և ԱՄՆ Պետքարտուղարության Թմրամիջոցների դեմ պայքարի և իրավապահ համագործակցության բաժնի կողմից ֆինանսավորվող «Համայնքային կապեր ի նպաստ իրավական սոցիալականացման» (ՀԿՆԻՄ) ծրագրի շրջանակներում:

Սույն մոդուլում արտացոլված են հեղինակի տեսակետները, մեկնաբանությունները և եզրակացությունները, որոնք կարող են չհամընկնել ԱՄՆ Պետքարտուղարության տեսակետների հետ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....3

ԳԼՈՒԽ 1. ԵՐԵՒԱՅԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ

ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ8

1.1 Երեխայի իրավունքների պաշտպանության
համակարգը ՀՀ-ում, պաշտպանության
ինստիտուցիոնալ և օրենսդրական հիմքերը 8

1.2 Երեխայի հանդեպ բռնության կանխարգելման
ուղղված միջոցառման համագործակցության
բաղադրիչները և մեխանիզմները 17

ԳԼՈՒԽ 2. ՄԻԶՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ

ՄԻԶԿԱՌՈՒՑԱՅԻՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔ ԱՆՉԱՓԱՀԱՍ

ՏՈՒԺՈՂԻ ԵՎ ՆՐԱ ԸՆՏԱՆԻՔԻ ԿԱՐԻՔՆԵՐԻՆ.....25

2.1 Անչափահաս տուժողի և նրա ընտանիքի կարիքները.
պաշտպանություն կրկնագոհացումից..... 25

2.2 Առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաների
սոցիալական պաշտպանության իրավական
կարգավորումները և խնամքի կազմակերպման
հիմնական ձևերը..... 36

2.3 Առանց ծնողական խնամքի մնացած
հանցագործության անչափահաս զոհի կամ վկայի

խնամքի և դաստիարակության կազմակերպման առանձնահատկությունները ընտանեկան բռնության գործերի քննության շրջանակում	40
ԳԼՈՒԽ 3. ՆԱԽԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԻՐԱԿԱՆԱՑՆՈՂ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԸ ԵՎ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՆՉԱՓԱՀԱՄՆԵՐԻ ԳՈՐԾԵՐՈՎ ՎԱՐՈՒՅԹԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ	46
3.1 Երեխայի իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանությունը՝ տուժող անչափահասի գործով վարույթի ընթացքում	49
3.2.Տուժող անչափահասի օրինական ներկայացուցիչների իրավունքներն ու պարտականությունները վարույթի ընթացքում	53
ԳԼՈՒԽ 4. ԳՈՐԾԻ ՎԱՐՄԱՆՆ ԱԶԱԿՑՈՂ ՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐ	58
4.1 Համայնքային ռեսուրսներ և ծառայություններ. ընդհանուր պատկերացում համայնքապետի մոտեցման վերաբերյալ	58
4.2 Ռեսուրսների քարտեզագրում և համագործակցություն անչափահասի գործով վարույթի շրջանակում	60
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.....	70
ՀԱՎԵԼՎԱԾ 1. ԵՐԵՒԱՅԻ ԽՆԱՄՔ ԵՎ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԻՐԱԿԱՆԱՑՆՈՂ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ.....	75

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Երեխայի հանդեպ բռնության դրսևորումները տարբեր են, ինչպես տարբեր են դրա հետևանքները. բռնությունը կարող է վնաս հասցնել երեխայի առողջությանը, այդ թվում՝ հոգեկան առողջությանը, զարգացմանը և սոցիալականացմանը, վտանգել նրա կյանքը և նույնիսկ դառնալ մահվան պատճառ: Որպես պետության «ռազմավարական ռեսուրս», երեխայի հանդեպ բռնությունը չի կարող դիտարկվել որպես առանձին անձի անվտանգության խնդիր:

Հայաստանի Հանրապետությունում¹ երեխաների սոցիալական պաշտպանության ոլորտի բարեփոխումները սկսվել են դեռևս 2001 թվականից: Բարեփոխումների հիմնական նպատակը եղել է կյանքի դժվարին իրավիճակում գտնվող երեխաների կյանքի որակի բարելավումը: Համաձայն «Սոցիալական աջակցության մասին» ՀՀ օրենքի² 2-րդ հոդվածի 1-ին մասի 1-ին և 5-րդ կետերի՝ **կյանքի դժվարին իրավիճակ** է համարվում «... առանց ծնողական խնամքի մնալու, ընտանիքում կոնֆլիկտների, դաժան վերաբերմունքի, բռնության, մարդկանց շահագործման (թրաֆիքինգի) ենթարկվելու, անօգնականության հանգամանքներից որևէ մեկով կամ դրանց համակցմամբ, մարդու կենսագործունեությանը խանգարող օբյեկտիվ իրավիճակ, որն անձն ինքնուրույն հաղթահարել չի կարող», իսկ **բռնությունը** սահմանվում է որպես անձի ֆիզիկական և (կամ) հոգեկան և (կամ) սեռական անձեռնմխելիության դեմ ուղղված արարք կամ դրա սպառնալիք: Սահմանումն

¹ Այսուհետ՝ ՀՀ:

² «Սոցիալական աջակցության մասին» ՀՀ օրենք

ընդհանուր է և վերաբերում է թե՛ չափահասներին, թե՛ անչափահասներին:

Գիտակցելով երեխայի հանդեպ բռնության խնդրի կարևորությունը և գնահատելով այն որպես երեխաների իրավունքների և հիմնարար ազատությունների խախտում՝ ՀՀ կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ Երեխայի հանդեպ բռնության դեմ պայքարի հայեցակարգի³ մշակմանը: Փաստաթղթում հստակ սահմանվեցին «բռնություն» երևույթը և դրա տեսակները, շեշտադրվեց, որ երեխան կարող է լինել բռնության թիրախ թե՛ ընտանիքում, թե՛ ընտանիքից դուրս:⁴

Համաձայն Հայեցակարգի, երեխայի հանդեպ բռնություն է համարվում «նրա իրավունքների և ազատությունների սահմանափակումը, անվտանգության խախտումը և անձի արժանապատվության ոտնահարումը, ցանկացած վարքագիծ, որի կիրառումը կարող է վնաս հասցնել երեխայի ֆիզիկական կամ հոգեկան առողջությանը և զարգացմանը»: Որպես բռնության տեսակներ Հայեցակարգում սահմանվեցին ֆիզիկական, սեռական, հոգեբանական բռնությունը և անտեսումը:

Տարբեր մեթոդաբանությամբ իրականացվող և տարբեր հարցադրումներին պատասխանող հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ երեխայի նկատմամբ բռնության առավել տարածված ձևերն են մարմնական վնասվածքներ հասցնելը, ծեծը, սեռական բռնությունը և շահագործումը, իսկ առանձնապես խոցելի են սոցիալապես անապահով ընտանիքների, առանց ծնողական խնամքի մնացած, միակողմանի և երկկողմանի ծնողազուրկ երեխաները: Որպես կանոն, այդ երեխաները հաճախ հայտնվում են երեխաների խնամք և պաշտպանություն իրականացնող

³ Այսուհետ՝ Հայեցակարգ:

⁴ Երեխայի հանդեպ բռնության դեմ պայքարի հայեցակարգ, ՀՀ կառավարության 04.12.2014թ. նիստի N51 արձանագրային որոշում:

հաստատություններում, ինչը և վեր է հանում խնդիրը սոցիալական տեսադաշտ:

Ըստ Երևանի երեխաների ընդունման և կողմնորոշման կենտրոնի տվյալների՝ վերջին ժամանակներում կենտրոն տեղափոխված երեխաներից 75%-ը ընտանիքում ենթարկվել է անտեսման, 53%-ը՝ ֆիզիկական, 8%-ը սեռական, 61%-ը՝ հոգեբանական բռնության: ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարության համակարգի երեխաների խնամքի և պաշտպանության գիշերօթիկ հաստատություններում, մանկատներում և համայնքային ցերեկային 2 կենտրոններում կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքում պարզվել է, որ այս հաստատություններում խնամվող շուրջ 1650 երեխաներից 470-ը ընտանիքում ենթարկվել է բռնության, որից շուրջ 15.4%-ը ֆիզիկական բռնության, 33%-ը հոգեբանական, 1.5%-ը՝ սեռական, 50%-ը՝ անտեսման:⁵

ՀՀ քննչական կոմիտեի վարույթում գտնվող սեռական հանցագործությունների դեպքերով քրեական գործերի վերաբերյալ 2015 թվականին կոմիտեի կողմից արված վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ միայն անչափահասների սեռական անձեռնմխելիության և սեռական ազատության դեմ ուղղված հանցագործությունների դեպքերի առթիվ 2015 թվականին քննվել է 71 քրեական գործ, որից 6-ը հարուցվել է 2014 թվականին և տեղափոխվել է 2015 թվական:⁶

Թրաֆիքինգի և շահագործման դեպքերի վերաբերյալ առկա տվյալները փաստում են, որ անչափահասները ոչ միայն խոցելի են, այլև ենթարկվում են թրաֆիքինգի և

⁵ «Երեխայի հանդեպ բռնության դեմ պայքարի հայեցակարգ» ՀՀ կառավարության 04.12.2014թ. նիստի N51 արձանագրային որոշում:

⁶ ՀՀ քննչական կոմիտեի վարույթում 2015 թվականին սեռական բնույթի հանցագործությունների վերաբերյալ քրեական գործերով նախաքննության ընթացքում անչափահաս տուժողների իրավունքների պաշտպանության վիճակի ամփոփում: Երևան, 2016:

շահագործման: Այսպես, համաձայն 2009-2016 թվականների ընթացքում հավաքագրած տեղեկությունների՝ թրաֆիքինգի և շահագործման ենթարկվել են 12-ից մինչև 18 տարեկան 20 անչափահաս աղջիկներ և տղաներ: Հատկանշական է, որ նրանց մի մասը եղել են հատուկ դպրոցների սաներ, մի քանիսն ընդհանրապես չեն հաճախել դպրոց և բոլորն էլ եղել են աղքատ, անբարեկեցիկ ընտանիքների երեխաներ: Տղաները ներգրավվել են մուրացկանության մեջ, ընդ որում՝ տղաներից մեկը նաև մանկապղծության զոհ է դարձել: Աղջիկները հիմնականում ենթարկվել են սեռական շահագործման, երկու երեխա էլ եղել են հարկադիր աշխատանքի զոհեր:

Երեխայի հանդեպ բռնության մասին կարելի է խոսել ևս մեկ երևույթի՝ երեխայի վատթարագույն աշխատանքի ձևերի համատեքստում, որի նախադեպերն արդեն գրանցվել են ՀՀ-ում: Համաձայն ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայության կողմից կատարված Երեխայի աշխատանքի ազգային հետազոտության 2015 թվականի վերլուծական զեկույցի, երեխայի համար արգելված համարվող աշխատանքում (երեխաների զբաղվածությունը բոլոր այն աշխատանքներում, որոնք ֆիզիկապես, սոցիալապես կամ բարոյապես համարվում են վնասակար կամ վտանգավոր) ներգրավված են եղել հարցված 5-17 տարեկան երեխաների 9%-ը կամ 39.3 հազար երեխա: Խոսքն այստեղ գնում է այնպիսի աշխատանքի տեսակների մասին, ինչպիսին է բարձրության վրա, գյուղատնտեսական տեխնիկայի (վտանգավոր գործիքի, տրակտորի) օգտագործմամբ, փոշու, այլ պայմաններում աշխատանքը:⁷

⁷ Հայաստան. Երեխայի աշխատանքի ազգային հետազոտություն: Վերլուծական զեկույց: 2015:

Այսօր պետության կողմից դեռևս հստակ սահմանված չեն բռնության երևույթի գնահատման չափանիշները, ամբողջական չեն երևույթի տարածվածության և դրա դրսևորման ձևերի մասին տեղեկությունները, ձևավորման փուլում են գտնվում շահագրգիռ մարմինների միջև համաձայնեցված արձագանքման և գործունեության մեխանիզմները, թերի են երևույթի կանխարգելմանն ուղղված միջոցառումները, զարգացած չեն բռնության ենթարկված երեխաների վերականգնողական ծառայությունները: Այդուհանդերձ, անհերքելի է այն փաստը, որ 2001 թ.-ից մեկնարկած աշխատանքները նպաստել են ոլորտի զարգացմանը՝ ինչպես օրենսդրական, այնպես էլ ինստիտուցիոնալ, և բավարար հիմք են ստեղծել նոր նախաձեռնությունների համար:

ԳԼՈՒԽ 1. ԵՐԵՄԱՅԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

1.1 Երեխայի իրավունքների պաշտպանության համակարգը ՀՀ-ում, պաշտպանության ինստիտուցիոնալ և օրենսդրական հիմքերը

Կյանքի դժվարին իրավիճակում հայտնված երեխաների նկատմամբ վարվող սոցիալական քաղաքականությունը ձևավորվում է բռնությունից տուժած անչափահասների իրավական կարգավիճակը սահմանող և բռնության ենթարկված երեխաների օգնության համակարգի սուբյեկտներին և այդ սուբյեկտների միջգերատեսչական համագործակցությունը կանոնակարգող իրավական նորմերի հիման վրա և ամրագրում է երեխաների սոցիալական պաշտպանության մարմիններն ու հիմնարկությունները:

Հայաստանում գործում է երեխայի իրավունքների պաշտպանության եռաստիճան համակարգ՝ համայնքային, մարզային և ազգային մակարդակներում:

- Առաջին՝ համայնքային մակարդակում, հիմնական դերակատարը խնամակալության և հոգաբարձության մարմինն է: Մարզերում խնամակալության և հոգաբարձության մարմինները համայնքների ղեկավարներն են, իսկ Երևանում՝ վարչական շրջանների ղեկավարները:
- Երկրորդ՝ մարզային մակարդակում, հիմնական դերակատարները ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի և տարածքային կառավարման նախարարների համատեղ հրամանով ստեղծված մարզպետարանների և Երևանի քաղաքապետարանի աշխատակազմերի ընտանիքի, կանանց և երեխաների իրավունքների պաշտպանության բաժիններն են: Այս

բաժիններից յուրաքանչյուրում աշխատում է բազմամասնագիտական խումբ, որի կազմում կա բժիշկ, մանկավարժ, հոգեբան, սոցիալական աշխատող և իրավաբան:

- **Երրորդ՝ ազգային մակարդակում, գործում է Երեխայի իրավունքների պաշտպանության Ազգային հանձնաժողովը**, որի աշխատանքները համակարգվում են ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարության կողմից, իսկ հանձնաժողովի նախագահը՝ ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարն է: Հանձնաժողովի կազմում ընդգրկված են բոլոր այն պետական մարմիններն ու կազմակերպությունները, որոնք ունեն համապատասխան լիազորություններ երեխայի պաշտպանության և աջակցության հարցում: Բացի ՀՀ Աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարությունից, այդ ցանկում են նաև ՀՀ կրթության և գիտության, ՀՀ մշակույթի, ՀՀ առողջապահության, ՀՀ արդարադատության, ՀՀ տարածքային կառավարման և զարգացման, ՀՀ ֆինանսների նախարարությունները և ՀՀ ոստիկանությունը: Հանձնաժողովի նպատակն է նպաստել երեխայի իրավունքների և շահերի պաշտպանության միասնական պետական քաղաքականության ապահովմանը, աջակցել ՀՀ-ում երեխայի իրավունքների պաշտպանության ոլորտի պատասխանատու մարմինների գործունեության համակարգմանը:⁸

⁸ «Երեխաների իրավունքների պաշտպանության ազգային հանձնաժողով ստեղծելու, հանձնաժողովի կանոնադրությունը և անհատական կազմը հաստատելու և ՀՀ վարչապետի 2005 թվականի

Համաձայն գործող օրենսդրության, ի լրումն ներկայացված կառույցների, երեխայի իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանության հարցում իրենց մասնակցությունն ունեն նաև հետևյալ կառույցները.

- դատախազությունը, դատարանները,
- անչափահասների գործերով ՀՀ ոստիկանության բաժինները,
- սոցիալական ծառայության տարածքային կենտրոնները,
- առողջապահական հիմնարկները,
- կրթական հաստատությունները,
- ՀՀ օրենսդրությամբ լիազորված այլ մարմիններ, որոնք իրենց գործունեության մեջ առաջնորդվում են երեխաների իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանության սկզբունքներով:

Ընդհանուր առմամբ, երեխայի իրավունքների պաշտպանության համակարգում գործող հիմնարկների և մարմինների գործունեությունն ուղղված է.

- անչափահասի անվտանգության ապահովմանը,
- բռնության պատճառների վերացման նպատակով ընտանիքին օժանդակելուն,
- անչափահասի վերականգնմանը,
- անչափահասի խնամքի կազմակերպմանը՝ ընտանիքում կամ հաստատությունում,
- անչափահասի նկատմամբ հանցագործությունների կատարման կանխմանն ու կանխարգելմանը:

հոկտեմբերի 28-ի N835-Ն որոշումը ուժը կորցրած ճանաչելու մասին» ՀՀ վարչապետի 28.12.2012թ. N1295-Ն որոշում:

Ոլորտի աշխատանքներն իրականացվում են վերը նշված կառույցների կանոնադրական խնդիրների համաձայն և համապատասխան ծրագրերի շրջանակներում՝ ապահովելով միջգերատեսչական սոցիալական համագործակցությունը:⁹

Ըստ էության, սա բնությունից տուժած երեխաների հետ աշխատանք իրականացնող մասնագիտական այն համակարգն է, որտեղ երեխային և նրա ընտանիքին ցուցաբերվում է բազմափուլային արդյունավետ օգնություն՝ կյանքի դժվարին իրավիճակը հաղթահարելու համար:

Երեխայի հետագա ճակատագրի վերաբերյալ ճիշտ որոշումներ կայացնելու առումով չափազանց կարևոր է խնամակալության և հոգաբարձության մարմինների և ՀՀ մարզպետարանների և Երևանի քաղաքապետարանի ընտանիքի, կանանց և երեխաների իրավունքների պաշտպանության բաժինների դերը: Գծագրենք այս կառույցների պատասխանատվության շրջանակները:

Խնամակալության և հոգաբարձության մարմինները երեխայի շահերի պաշտպանության իրավաքաղաքացիական մեխանիզմում համագործակցության շղթայի ստորին, սակայն ամենակարևոր օղակն են հանդիսանում: Այն դեպքերում, երբ երեխայի կյանքին և առողջությանը վտանգ է սպառնում, նրա իրավունքներն ու շահեր խախտվում են, իսկ ծնողը կամ օրինական ներկայացուցիչը ինչ-ինչ պատճառով չի ապահովում նրա պաշտպանությունը, այդ գործառույթը փոխանցվում է խնամակալության և հոգաբարձության մարմիններին:¹⁰

Խնամակալության և հոգաբարձության մարմիններն ապահովում են երեխաների իրավունքների և շահերի

⁹ Միջգերատեսչական սոցիալական համագործակցության կանոնակարգը հաստատելու մասին ՀՀ կառավարության 10.09.2015թ. N1044 որոշում:

¹⁰ ՀՀ ընտանեկան օրենսգիրք, հոդված 134:

պաշտպանությունը երեխայի ծնողների մահվան, նրանց ծնողական իրավունքներից զրկելու, ծնողական իրավունքները սահմանափակելու, ծնողներին անգործունակ ճանաչելու, երեխաների դաստիարակությունից կամ նրանց իրավունքների և շահերի պաշտպանությունից ծնողների խուսափելու (այդ թվում՝ դաստիարակչական, բժշկական, սոցիալական պաշտպանության կամ նմանատիպ այլ կազմակերպություններից իրենց երեխաներին վերցնելուց ծնողների հրաժարվելու դեպքերում), ինչպես նաև ծնողական խնամքի բացակայության այլ դեպքերում:

Ի թիվս այլ խնդիրների, խնամակալության և հոգաբարձության մարմինները լուծում են հետևյալ խնդիրները.

- բացահայտում են երեխաների նկատմամբ դաժան վերաբերմունքի, այդ թվում՝ շահագործման դեպքերը և արձագանքում,

- հայտնաբերում են առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաներին և ապահովում են տեղեկությունների փոխանակումը համապատասխան կառույցների միջև,

- որպես օրինական ներկայացուցիչ չունեցող անչափա-հաս տուժողի օրինական ներկայացուցիչ մասնակցում են դատարանում գործերի քննությանը և քրեական վարույթում,

- պարբերաբար մշտադիտարկում են համայնքում տիրող իրավիճակը:

Եթե երեխայի կյանքին կամ առողջությանը վտանգ է սպառնում, ապա խնամակալության և հոգաբարձության մարմինները վերցնում են երեխային ծնողներից, անհապաղ ապահովում են երեխայի ժամանակավոր տեղավորումը և 7-օրյա ժամկետում դիմում դատարան՝ ծնողներին ծնողական իրավունքներից զրկելու կամ դրանք սահմանափակելու հարցով:

Նշենք, որ թվարկված մի շարք դեպքերում, մասնավորապես գոհերի բացահայտման, տեղեկությունների փոխանակման, օրինական ներկայացուցչի հետ հաղորդակցման հետ կապված, քննիչները կարող են ունենալ ուղղակի մասնակցություն և նպաստել համապատասխան որոշումների կայացմանը: Որոշումների արդյունքները, այդ թվում և փակուղային իրավիճակները, ըստ անհրաժեշտության, կարող են քննարկման նպատակով ներկայացվել Երեխաների իրավունքների պաշտպանության ազգային հանձնաժողովին:

Խնամակալության և հոգաբարձության մարմինների կողմից թրաֆիքինգի և շահագործման անչափահաս գոհերին հայտնաբերելուց հետո գործում է առանձին ընթացակարգ, որը սահմանված է «Մարդկանց թրաֆիքինգի և շահագործման ենթարկված անձանց նույնացման և աջակցության մասին» ՀՀ օրենքով և օրենքի կիրարկումն ապահովող մի շարք իրավական ակտերով, որոնք կարգավորում են այդ խմբի նույնացման, աջակցության և պաշտպանության հետ կապված հարաբերությունները: Օրենքում օգտագործվում է նոր՝ **«հատուկ կատեգորիայի գոհ»** հասկացություն, որը վերաբերում է *«երեխաներին և հոգեկան խանգարման հետևանքով իր արարքի բնույթն ու նշանակությունն ամբողջությամբ կամ մասամբ գիտակցելու կամ դա դեկլարելու հնարավորությունից զրկված անձանց»*: Ըստ էության, այս «հավասարեցումը»՝ երեխայի և հոգեկան խանգարում ունեցող անձի, լրացուցիչ շեշտում է անչափահասի կախվածությունը մեծահասակից, նրա անօգնական և անպաշտպան լինելը տարիքով ավելի մեծերի քմահաճույքից:

Հատուկ կատեգորիայի գոհերին վերաբերող քաղաքականության առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ հայտնաբերման պահից նա հայտնվում է

իրավասու մարմինների ուշադրության կենտրոնում և հետագա բոլոր գործողությունները, կապված նույնացման, աջակցության և պաշտպանության հետ, իրականացվում են այդ մարմինների համաձայնեցված աշխատանքի միջոցով: Համաձայն օրենքի, իրավասու մարմիններ են համարվում ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարությունը՝ իր կառուցվածքային և առանձնացված ստորաբաժանումներով, ՀՀ ոստիկանությունը՝ իր տարածքային բաժանմունքներով և գործընկեր հասարակական կազմակերպությունները:¹¹ Հատկանշական է, որ երեխայի իրավունքների պաշտպանության համակարգում թրաֆիքինգի դեմ պայքարի ոլորտը միակն է, որտեղ ՀՀ քննչական կոմիտեն պաշտոնապես ներկայացված է որպես ակտիվ համագործակցող կողմ: Կոմիտեն ընդգրկված է միայն մարդկանց թրաֆիքինգի և շահագործման գոհերի նույնացման հանձնաժողովի կազմում, որն աշխատում է ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարությունում և որի կազմում, բացի երեք հասարակական կազմակերպությունների և ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարության ներկայացուցիչներից, ընդգրկված են նաև ՀՀ ոստիկանության և ՀՀ գլխավոր դատախազության ներկայացուցիչները: Նշենք, որ ՀՀ Գլխավոր դատախազության միջոցով ապահովվում է կապը քննություն իրականացնող մարմինների հետ, ինչն, իր հերթին ստեղծում է անհրաժեշտ դաշտ՝ օպերատիվ և պատշաճ արձագանքման համար, լինի դա տեղեկությունների փոխանակման փուլը, թե գոհի ուղղորդումը՝ քննության,

¹¹ Գործընկեր հասարակական կազմակերպությունների ընտրության կարգը, մարդկանց թրաֆիքինգի և շահագործման գոհերի նույնացման հանձնաժողովում հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների ընտրության կարգը սահմանելու մասին ՀՀ կառավարության 30.07.2015թ. N 851-Ն որոշում:

պաշտպանության և աջակցության միջոցառումներ իրականացնելիս:

Կյանքի դժվարին իրավիճակում հայտնված երեխայի խնդիրների լուծումը սկսվում է համայնքից՝ խնամակալության և հոգաբարձության մարմիններին կից գործող խնամակալության և հոգաբարձության հանձնաժողովներում, որոնց կազմը ձևավորվել է տարիներ առաջ: Այսօր, երբ ստեղծվել են նոր ինստիտուտներ, հասունացել է նաև համապատասխան փաստաթղթերում և գործող ընթացակարգերում փոփոխություններ կատարելու անհրաժեշտությունը: Մա հատկապես վերաբերում է Երեխայի իրավունքների պաշտպանության ազգային հանձնաժողովներում ՀՀ քննչական կոմիտեի ներկայացուցչի մասնակցությունն ապահովելու և կողմերի գործառույթները հստակեցնելու մասին:

Հորիզոնական մակարդակում հանձնաժողովները համագործակցում են համայնքի բոլոր կառույցների հետ: Հանձնաժողովները կապում են խնամակալության և հոգաբարձության մարմինն հաջորդ՝ մարզային մակարդակում գործող, ընտանիքի, կանանց և երեխաների իրավունքների պաշտպանության բաժինների հետ:

Բաժինների կարևորագույն խնդիրներից են իրենց մարզերում կյանքի դժվարին իրավիճակում հայտնված երեխաների պաշտպանությունը և նման իրավիճակների կանխարգելումը: Նշված խնդիրներով պայմանավորված, բաժինների գործառույթներն ուղղված են

- կյանքի դժվարին իրավիճակում հայտնված երեխաների կենսապայմանների ուսումնասիրությանը,
- այդ երեխաների մասին տեղեկությունների փոխանակմանը,

- երեխայի կյանքին և առողջությանը սպառնացող իրավիճակների մասին տեղեկություն ստանալու դեպքում՝ համապատասխան միջոցների ձեռնարկմանը:

Բաժինների գործընկերներն են սոցիալական աջակցության տարածքային գործակալությունները, ՀՀ ոստիկանության անչափահասների գործերով զբաղվող ծառայությունները, ՀՀ արդարադատության նախարարության քրեակատարողական հիմնարկները, բժշկասոցիալական փորձաքննության հանձնաժողովները, ուսումնական հաստատությունները, առողջապահական հիմնարկները, հասարակական կազմակերպությունները, երեխաների խնամք և պաշտպանություն իրականացնող հաստատությունները, ՀՀ կառավարության 10.09.2015թ. N 1044-Ն որոշմամբ հաստատված միջգերատեսչական սոցիալական համագործակցության այլ կողմերը:

Վերոնշյալ գործառույթներից երևում է, որ այստեղ նույնպես իրենց տեղն ու դերն ունեն քննիչները, որոնց միջամտությունը կարող է սկիզբ դնել բռնության ենթարկված երեխայի պաշտպանության գործընթացին: Մյուս կողմից, հաշվի առնելով տուժող երեխաների մասնակցությամբ իրականացվող վարույթում համապատասխան մասնագետների (մանկավարժ, սոցիալական աշխատող, հոգեբան) ներգրավման պահանջը, այդ աշխատանքում միմյանց ռեսուրսների օգտագործումը ուղղակի անհրաժեշտ է: Առավել ևս, որ բաժինները ոչ միայն կարող են մասնակցել խնամակալության և հոգաբարձության հանձնաժողովների այն նիստերին, որտեղ քննարկվում են երեխայի հետ կապված հատուկ դեպքերը և նրանց իրավունքներն ու շահերը, այլև ոստիկանության համապատասխան ծառայությունների հետ համատեղ քննարկել մուրացիկ, թափառաշրջիկ, իրավախախտ և հանցագործություն կատարած

անչափահասների կողմնորոշման խնդիրները, և, հարկ լինելու դեպքում, կազմակերպել երեխայի ուղղորդումը խնամք և պաշտպանություն իրականացնող հաստատություն: Ուշագրավ է, որ բաժիններն ունեն մի կանոնադրական նորմ, որն, ըստ էության, անտեսված է, և վերաբերում է այդ կառույցների համապատասխան մասնագետների հնարավորությանը մասնակցել այն դատական նիստերին, որտեղ քննարկվում են երեխայի իրավունքներն ու շահերը:¹² Ի սկզբանե նախատեսվել է, որ այս բաժինների մասնագետները կարող են և պետք է մասնակցեն բռնության ենթարկված երեխաների պաշտպանությանն ուղղված գործողություններին, այդ թվում անչափահասի մասնակցությամբ վարույթում:

Այսպիսով, ունենք երկու նորմ, ըստ որի համայնքի և մարզի երկու կարևորագույն կառույց լիազորված են մասնակցելու անչափահասների գործերով իրականացվող վարույթում:

1.2 Երեխայի հանդեպ բռնության կանխարգելմանն ուղղված միջգերատեսչական համագործակցության բաղադրիչները և մեխանիզմները

Կյանքի դժվարին իրավիճակում հայտնված երեխաների իրավունքների և շահերի արդյունավետ պաշտպանության լավագույն միջոցը այդ երեխաների վաղ հայտնաբերումն է: Այս նորմը ամրագրված է ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի 110-րդ հոդվածում, որի համաձայն «հիմնարկների պաշտոնատար

¹² ՀՀ մարզպետարանի աշխատակազմի ընտանիքի, կանանց և երեխաների իրավունքների պաշտպանության բաժնի օրինակելի կանոնադրությունը հաստատելու մասին ՀՀ տարածքային կառավարման և արտակարգ իրավիճակների նախարարի 11.12.2015թ. N1292-Ն և ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարի 12.11.2015թ. N158-Ն համատեղ հրաման, III բաժին, կետ 15:

անձինք, որոնք տեղեկություններ ունեն օրենսգրքի 109-րդ հոդվածի 1-ին մասով նշված երեխաների մասին¹³, պարտավոր են այդ մասին հաղորդել խնամակալության և հոգաբարձության մարմիններին՝ ըստ երեխաների փաստացի գտնվելու վայրի»։ Հիշատակված նորմի իրականացման մեխանիզմն ամրագրված է մի շարք ենթաօրենսդրական ակտերում, այդ թվում՝ ՀՀ կառավարության 10.09.2015թ. N1044-Ն որոշման մեջ, որը կարգավորում է սոցիալական աջակցության տրամադրման գործընթացում միջգերատեսչական համագործակցության ձևերի ու կարգի, համագործակցող կողմերի միջև փոխանակվող տեղեկությունների ծավալի, այն խնդրահարույց դեպքերի, որոնք կարող են նախանշել անձի կյանքի դժվարին իրավիճակում հայտնված լինելը կամ հայտնվելու հնարավորությունը, մշտադիտարկման և գնահատման ընթացակարգի հետ կապված հարաբերությունները¹⁴։

Չթվարկելով միջգերատեսչական համագործակցության բոլոր կողմերին, նշենք, որ այստեղ իրենց դերն ու նշանակությունն ունեն խնամք տրամադրող սոցիալական պաշտպանության հաստատությունները և կացարան տրամադրող կազմակերպությունները, անչափահասների գործերով ստորաբաժանումները, խնամակալության և

¹³ ՀՀ ընտանեկան օրենսգրք, 2005թ., հոդ.109. «...ծնողների մահվան, նրանց ծնողական իրավունքներից զրկելու, ծնողական իրավունքները սահմանափակելու, ծնողներին անգործունակ ճանաչելու, երեխաների դաստիարակությունից կամ նրանց իրավունքների և շահերի պաշտպանությունից ծնողների խուսափելու (այդ թվում՝ դաստիարակչական, բժշկական, ազգաբնակչության սոցիալական պաշտպանության կամ նմանատիպ այլ կազմակերպություններից իրենց երեխաներին վերցնելուց ծնողների հրաժարվելու դեպքերում), ինչպես նաև ծնողական խնամքի բացակայության այլ դեպքերում...»։

¹⁴ Միջգերատեսչական սոցիալական համագործակցության կանոնակարգ, 10.09.2015թ. N1044-Ն ՀՀ Կառավարության որոշում։

հոգաբարձության մարմինները և հանձնաժողովները, ՀՀ մարզպետարանների և Երևանի քաղաքապետարանի Ընտանիքի, կանանց և երեխաների իրավունքների պաշտպանության բաժինները: Եվս մեկ անգամ շեշտենք բաժինների՝ բոլոր կողմերի ջանքերը միավորող դերը և նշենք այս շղթայում կարևոր օղակի՝ քննիչների բացակայությունը: Սա ուղղակիորեն ազդում է դեպքի բացահայտման, օպերատիվ և մասնագիտորեն արձագանքման, տեղեկատվության փոխանակման, վարույթի իրականացման վրա:

Երեխաների իրավունքների և շահերի պաշտպանության միջգերատեսչական համագործակցությունն այն մեխանիզմն է, որը ներգրավված կողմերին (քննիչներ, ոստիկանություն, դատախազություն և դատարաններ, աջակցություն և պաշտպանություն մատուցող ծառայություններ) ներկայացնում է ընթացակարգային հարցեր կանոնակարգող միասնական պահանջ, և ապահովում է գործողությունների համաձայնեցվածությունը՝ բոնությունը կանխարգելելու, անչափահաս գոհի պաշտպանությունն ու աջակցությունն իրականացնելու ընթացքում: Փաստորեն, ՀՀ կառավարության N1044 որոշումը հավաքում է տարբեր սոցիալական խմբերի համար գործող կարգավորումները և դերակատարներին «մեկ ծածկի տակ»՝ ամփոփելով բոլորի գործառնություններն ու խնդիրները: Հաշվի առնելով, որ ներդրվող այս մեխանիզմի առանձին բաղադրիչներն (ինչպես, օրինակ, առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխայի հաշվառումը՝ իր բոլոր հետևանքներով, մարդկանց թրաֆիքինգի և շահագործման ենթարկված անձանց հայտնաբերումն ու ուղղորդումը, հաշմանդամների իրավունքների պաշտպանությունը և այլն) արդեն գործում են, մեխանիզմից դուրս մնացած օղակի մուտքը (տվյալ դեպքում՝ քննչական մարմնի) մեկ ընթացակարգային շրջանակ, դառնում է ավելի դյուրին:

Երեխային բռնությունից լավագույնս պաշտպանելու նպատակով միջգերատեսչական սոցիալական համագործակցության բաղադրիչներից մեկը կանխարգելումն է: Սա գործընթաց է, որը պայմանականորեն կարելի է բաժանել մի քանի փուլերի: Առաջին՝ վաղ հայտնաբերման փուլում, մասնագետներն օգտագործում են ընտանիքի ներքին ռեսուրսները, ընտանիքում երեխայի նկատմամբ բռնության ռիսկի գործոնը կանխարգելելու, և՛ ընտանիքի անդամների կողմից ընտանեկան պարտականությունների պատշաճ կատարումն ապահովելու միջոցով, իրավիճակը շտկելու համար: Ինչպես ցանկացած կանխարգելիչ գործողություններում, այստեղ ևս աշխատանքը կազմակերպվում է երկու ուղղություններով.

- Ուսումնական և վերապատրաստման միջոցառումների, լուսաբանող արշավների կազմակերպման միջոցով՝ համայնքային և մարզային մակարդակներում,

- նորմատիվ-իրավական փաստաթղթերի մշակման, պատասխանատու կառույցների զարգացման/ստեղծման, նրանց գործառույթների կանոնակարգման և գործողությունների վերահսկման մեխանիզմների ներդրման միջոցով՝ ազգային մակարդակում:

Հարկ է նշել, որ հենց այս մոտեցման վրա է հիմնված Հայեցակարգը, որտեղ, հատկապես, նախատեսվում է՝

- կատարելագործել երեխայի կյանքի անվտանգությանը, նրա ազատության և արժանապատվության պաշտպանությանն ուղղված օրենսդրական դաշտը,

- կանխարգելել ընտանիքում երեխայի հանդեպ բռնության և անտեսման երևույթը,

- ներդնել երեխայի հանդեպ բռնության երևույթի կանխարգելմանը և վերացմանն ուղղված կրթական ծրագրեր,

- ստեղծել երեխայի հանդեպ բռնությունը կանխարգելող և բռնության ենթարկված երեխայի վերականգնումն իրականացնող մարմինների միջև համագործակցության կառուցակարգեր:¹⁵

Կանխարգելման հաջորդ կարևոր բաղադրիչը տեղեկությունների փոխանակումն է, որի ընթացքում ճշտվում են տեղեկությունները, և գնահատվում է երեխայի համար ընտանիքում ապրելու անվտանգության աստիճանը: Համագործակցող կողմերն այստեղ խնամակալության և հոգաբարձության մարմիններն են, մարզպետարանների և Երևանի ընտանիքի, կանանց և երեխաների իրավունքների պաշտպանության բաժինները, սոցիալական ծառայություններ տրամադրող տարածքային կենտրոնները, իրավապահ մարմինները և սոցիալական համագործակցության այլ կողմերը:

Կանխարգելման երրորդ փուլում արդեն կարելի է խոսել սոցիալ-հոգեբանական վերականգնողական և գուգահեռ ընթացող քննչական գործողությունների մասին:

Ըստ էության, սա դեպքի քննությունն ու երեխայի ուղղորդումն ապահովող բոլոր դերակատարների մասնակցությամբ միասնական գործընթաց է, որը ներառում է բռնության դեպքի բացահայտումը, առկա տեղեկությունների ճշտումը և փոխանցումը համապատասխան գործընկերներին: Երեխայի սոցիալ-հոգեբանական վերականգնումը կազմակերպում են բոլոր այն ծառայությունները, որոնք ապահովում են երեխայի շուրջօրյա խնամքը՝ խնամք և պաշտպանություն իրականացնող հաստատություններում և ժամանակավոր կացարաններում: ՀՀ աշխատանքի և

¹⁵ Երեխայի հանդեպ բռնության երևույթի դեմ պայքարի հայեցակարգ, 2015թ.

սոցիալական հարցերի նախարարության համակարգում դրանք մանկատներն են (այդ թվում՝ մասնագիտացված մանկատները), գիշերօթիկ հաստատությունները, ցերեկային խնամքի կենտրոնները և թրաֆիքինգի զոհերի համար նախատեսված կացարանը:

Այսպիսով, նկատի առնելով այն, որ սոցիալապես վտանգավոր վիճակում գտնվող երեխաների վաղ հայտնաբերումը և արդյունավետ, օպերատիվ օգնության կազմակերպումը պահանջում են մասնագիտական ուժերի միավորում և միջգերատեսչական մոտեցում, գերատեսչությունների համագործակցությունը դիտարկվում է որպես ադեկվատ և գործուն կազմակերպչական միջգերատեսչական (ուղղորդման) մեխանիզմ երեխայի հետ աշխատանքի բոլոր փուլերում, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր դերակատարներն և պատասխանատվության շրջանակը՝ ըստ գործառնությունների.

- Տեղեկատվավերլուծական,
- դեպքի բացահայտման և վարման,
- դեպքի քննության/վարույթի,
- առաջնային օգնության,
- համալիր պրակտիկ օգնության՝ երեխային և նրա ընտանիքին:

Դեպքի և զոհի մասին միջգերատեսչական տեղեկությունների փոխանակումն ապահովում է ուղղորդման գործընթացը: Մասնագետների միջամտության համար տեղեկատվության աղբյուր կարող են լինել երեխան, նրա ծնողները (ծնողներից մեկը)/օրինական ներկայացուցիչը, մասնագետը (դաստիարակ, ուսուցիչ, համայնքային և տարածքային մարմնի պատասխանատու, քաղաքացի), իսկ միջամտության առիթ կարող են լինել բուժզննման արդյունքները կամ որևէ այլ լրացուցիչ տեղեկություն:

Խնամակալության և հոգաբարձության մարմինը տեղեկություն ստանալուց անմիջապես հետո ճշտում է դեպքի մանրամասները՝ երեխային ընտանիքում թողնելու կամ անվտանգ միջավայր տեղափոխելու մասին որոշում կայացնելու և/կամ իրավապահ մարմիններին տեղյակ պահելու համար: Անհրաժեշտության դեպքում երեխան տեղափոխվում է խնամքի հաստատություն կամ ժամանակավոր կացարան, և նրան նշանակվում է օրինական ներկայացուցիչ:

Ոստիկանությունը, համագործակցելով խնամակալության և հոգաբարձության մարմինների հետ, նախապատրաստում է գործը և, բավարար փաստերի դեպքում, փոխանցում այն քննչական մարմնին, որը, օգտագործելով բոլոր հնարավորությունները, ստեղծում է հիմնավոր ապացուցողական բազա՝ բռնարարին մեղադրանք ներկայացնելու և գործը դատախազություն փոխանցելու համար: Հարկ է նշել, որ հնարավորությունների շրջանակը բավականին լայն է: Համագործակցող կողմերը ***խնամակալության և հոգաբարձության մարմիններն են՝*** ընտանիքի մասին լրացուցիչ տեղեկություններ ստանալու, երեխայի կարգավիճակը հստակեցնելու, օրինական ներկայացուցչի հետ համագործակցելու և քննության ընթացքում երեխայի շահերը պաշտպանելու համար, ***մարզային բաժինները՝*** երեխայի հոգեվիճակը գնահատելու, նրա հարցաքննությունը մասնագետների ներգրավմամբ և ուղեկցմամբ կազմակերպելու, խնամակալության և հոգաբարձության մարմինների հետ կապ հաստատելու, կրթական և առողջապահական հիմնարկներից լրացուցիչ տեղեկություններ ստանալու համար, ***սոցիալական ծառայության տարածքային մարմինները՝*** դեպքի մասին տեղեկացնելու, շրջապատի և ընտանքի նկարագրի հիման վրա վտանգի աստիճանը ընդհանուր գնահատելու համար;

***երեխայի խնամք և պաշտպանություն իրականացնող
հաստատությունները, ժամանակավոր կացարանները՝***

մարդկային և տեխնիկական ռեսուրսներն (հարցաքննության համար այլընտրանքային վայր, մասնագետների՝ սոցիալական աշխատող, մանկավարժ, հոգեբան, տրամադրում, օրինական ներկայացուցչություն) օգտագործելու համար: Հավելենք, որ երեխայի իրավունքների պաշտպանության ոլորտում օրենսդրությամբ քննիչների և հիշյալ մարմինների համագործակցությունը դեռևս կանոնակարգված չէ, սակայն առաջարկվող փոխհարաբերությունների ձևաչափը տեղավորվում է համագործակցության ընդհանուր գաղափարի մեջ և կիրառելի է:

ՄՏՈՒԳԻՉ ՀԱՐՑԵՐ

1. Որո՞նք են ՀՀ-ում երեխայի իրավունքների պաշտպանության համակարգի երեք մակարդակները:
2. Ինչ՞ խնդիրներ են լուծում խնամակալության և հոգաբարձության մարմինները:
3. Ո՞վ է ապահովում երեխաների իրավունքների պաշտպանությունը մարզային մակարդակում:
4. Որո՞նք են մարզային բաժինների և քննչական մարմնի համագործակցության ռեսուրսները:
5. Որո՞նք են միջգերատեսչական համագործակցության բաղադրիչները:
6. Ի՞նչ ծառայություններ են նախատեսված բռնության ենթարկված երեխաների համար:

ԳԼՈՒԽ 2. ՄԻՋՄԱՄՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՄԻՋԿԱՌՈՒՑԱՅԻՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔ ԱՆՉԱՓԱՀԱՍ ՏՈՒԺՈՂԻ ԵՎ ՆՐԱ ԸՆՏԱՆԻՔԻ ԿԱՐԻՔՆԵՐԻՆ

Անչափահասների պաշտպանության համակարգում առանձնակի կարևորություն ունի անչափահաս տուժողի և նրա ընտանիքի կարիքների, դրանց բավարարման եղանակների և համապատասխան երաշխիքների իմացությունը, ինչը հնարավորություն է տալիս օգտագործել սոցիալական ծառայությունները ի նպաստ երեխաների սոցիալական վերաինտեգրման և հանցագործության հետևանքների մեղմացման կամ հարթման: Այս առումով կարևոր է նախ և առաջ անչափահաս տուժողի պաշտպանության գործող ձևերի ու միջոցների և հիմնական կարիքների վերաբերյալ ուսումնասիրությունը, որը թույլ կտա քննչական մարմինն գործի վարման շրջանակում վեր հանել և ապահովել երեխաներին անհրաժեշտ աջակցությունը՝ ըստ բացահայտված կարիքի:

Գործի քննությունը հաճախ դուրս է գալիս արդարադատության մարմինների գործունեության շրջանակից և առնչվում երեխայի պաշտպանության համակարգին: Որքան սերտ և արդյունավետ են միմյանց հետ համագործակցում այս երկու համակարգերը, այնքան արագ և արդյունավետ են գտնվում երեխայի իրավունքների պաշտպանության և սոցիալական բարեկեցության լուծումները:

2.1 Անչափահաս տուժողի և նրա ընտանիքի կարիքները. պաշտպանություն կրկնագոհացումից

Համաձայն ՀՀ սոցիալական աջակցության օրենքի սոցիալական կարիքը կյանքի դժվարին իրավիճակում

հայտնված անձի (ընտանիքի, այլ սոցիալական խմբի)՝ իր սոցիալ-տնտեսական, սոցիալ-հոգեբանական, սոցիալ-մանկավարժական, սոցիալ-բժշկական, սոցիալ-աշխատանքային, սոցիալ-իրավական խնդիրների լուծման համար անհրաժեշտ հմտությունների և կարողությունների բացակայություն կամ ապագայում դրա առաջացման հավանականությունը կանխատեսելու համար հիմքերի առկայությունն է¹⁶:

Կարիքի հասկացությունը բնական իրավունքի տեսությունների, մարդու իրավունքների պարադիգմի ձևավորման և զարգացման հիմքն է, այս մոտեցումների վրա հիմնված ծառայությունների և համակարգերի գործարկումը: Երեխաների կարիքները հենց առանձնահատուկ են նրանով, որ պահանջում են յուրահատուկ մոտեցում՝ հիմնված մարդու իրավունքների արժևորման վրա:

Քննչական գործունեության շրջանակում երեխաների կարիքների ուսումնասիրությունը և գնահատումը նախ և առաջ հանցագործության հետևանքով առաջ եկած ճգնաժամային խնդիրների բացահայտումն է, ինչը պահանջում է հրատապ, առաջնային, բայց երբեմն նաև երկարաժամկետ միջամտություն երեխային կյանքի բնական հուն վերադարձնելու համար: Երեխաների կարիքները շատ անհատական են՝ կախված տարբեր գործոններից, հանցագործության տեսակից, ծանրության աստիճանից, երեխայի հուզականային հատկանիշներից, ուստի յուրաքանչյուրի երեխայի գործ պահանջում է անհատական մոտեցում:

Տարբեր երկրներում կատարված ուսումնասիրությունները բռնությունից տուժած երեխաների շրջանում վեր են հանել այն հիմնական կարիքները, որոնց

¹⁶ ՀՀ Սոցիալական աջակցության մասին օրենք, հոդված 2, կետ 9

իմացությունը հնարավորություն է տալիս ոլորտի մասնագետներին առավել զգայուն և հետևողական լինել ինչպես անհատական գործի վարման շրջանակում, այնպես էլ ընդհանուր ոլորտում երեխայանպաստ մոտեցումների զարգացման, քաղաքականության մշակման և ծառայությունների զարգացման հարցում: Ստորև ներկայացված են բռնությունից տուժած երեխաների և նրանց ընտանիքների հիմնական կարիքները:

- **Զգայուն և ապրումակցող մոտեցում, և դրա հիման վրա արդյունավետ հաղորդակցում**

Տուժողը և նրա ընտանիքի անդամները կարիք ունեն այնպիսի համակարգի և անձնակազմի հետ առնչության, որոնք ապրումակցում են նրանց, ընդունում են այն փաստը, կամ ցույց են տալիս, որ իրենց հասկանալի է այն վնասը, որ հասցվել է երեխային և ընտանիքին: Այս մոտեցումը նախ և առաջ դրսևորվում է երեխայի հետ վերաբերմունքի և արդյունավետ, ապրումակցող հաղորդակցման կիրառմամբ: Այն հնարավորություն է տալիս երեխային զգալ առավել պաշտպանված, միևնույն ժամանակ աջակցում է քննիչին՝ քննչական գործողություններ իրականացնելիս: Ելնելով դրանից՝ երեխայի մասնակցությամբ քննչական գործողություններ իրականացնելիս պետք է ստեղծել հնարավորինս զգայուն և վստահություն ստեղծող մթնոլորտ՝ օգտագործելով օգնող, գոտեպնդող արտահայտություններ ինչպես երեխայի, այնպես էլ նրա ընտանիքի անդամների, երեխայի խնամակալի հետ հարցաքննություն և քննչական այլ գործողություններ իրականացնելիս: Ապրումակցում կարելի է դրսևորել ինչպես խոսքի, այնպես էլ ոչ վերբալ վարքի միջոցով: Օրինակ՝ երեխան խուսափում է խոսելուց, վստահ չէ, որ կարող է արտահայտել այն ամենը, ինչ ցանկանում է ասել, քննիչը կարող է գլխի հաստատող շարժումով աջակցել երեխայի խոսքին, երեխային առաջարկել ջուր, եթե երեխան

ցանկանում է ընդհատել գործողությունը, նրան հնարավորություն տալ լռելու, հանգստանալու և այլն:

- **Երեխայի ձայնի լսելիության և նրա մասնակցության ապահովում**

Մասնակցության իրավունքը նաև երեխայի հիմնարար իրավունքներից է, և քննչական գործունեության ընթացքում կարևոր է իրավունքի իրացման հնարավորությունների ընձեռումը, այն է՝ երեխային մատչելի ընթացակարգերով հասանելի դարձնել նրա իրավունքներից բխող ծառայությունները, նրա մասնակցությունը գործընթացներին, որոնք ևս պետք է հնարավորինս մատչելի և ներառական լինեն երեխայի հետ քննչական գործողություններ իրականացնելու համար:

Կարծիքի արտահայտման հնարավորություն երեխայի համար պետք է ապահովել հասկանալով, որ երեխաները շատ պարփակված են խոսքի միջոցով վերարտադրելու իրենց խնդիրները, ուստի անհրաժեշտ է վեր հանել նրանց ներքին խնդիրներն ու կարիքները ոչ վերբալ ձևերով, օգտագործելով մասնագիտական տեխնիկաներ և հմտություններ, ներգրավելով աջակցող ծառայություններ:

- **Տեղեկացված լինելու կարիք**

Տուժողները և նրանց ընտանիքները կարիք ունեն քրեական դատավարության գործընթացում իրենց դերի, մասնակցության, իրավունքների վերաբերյալ համապարփակ տեղեկատվության: Շատ կարևոր է, որ այս տեղեկությունները տրամադրվեն ինչպես երեխային, այնպես էլ ընտանիքին և խնամակալին մատչելի լեզվով: Այս կարիքը պայմանավորված է նրանով, որ քննչական, ապա նաև դատավարական գործընթացները բավականին բարդ և անհասկանալի են թվում երեխաներին և նրանք կարիք ունեն հասկանալու դրանց նպատակը: Առաջնային պետք է լինի այն ընկալման ձևավորումը, որ դրանք որևէ կերպ ուղղված չեն իրենց վնաս

հասցնելուն: Շատ երկրներում այս նպատակով քննչական հաստատություններում կան տեղեկատվական անկյուններ, որտեղ առկա են հարցաքննվող անձի, հատկապես անչափահասի իրավունքները, համայնքի քարտեզագրված ռեսուրսների վերաբերյալ տեղեկագրեր, թեժ գծերի հեռախոսահամարներով պաստառներ և նմանատիպ այլ նյութեր: Տեղեկատվական այս մեթոդը շատ օգտակար է, այդ իսկ պատճառով քաջալերվում է, որ հնարավորության դեպքում քննիչը երեխային և նրա ընտանիքին տրամադրի նման տեղեկատվական նյութեր իրենց համայնքում գործող աջակցող ծառայությունների վերաբերյալ:

- **Իրավաբանական օգնության կարիք**

Իրավաբանական օգնության կարիքը բավարարվում է իրավաբանական օգնությունից օգտվելու հիմնարար իրավունքով, որն ապահովված պետք է լինի պետության կողմից: Համաձայն ՀՀ քննչական կոմիտեի վարությամբ 2015թ. անչափահաս տուժողների իրավունքների պաշտպանության վիճակի ամփոփ տվյալների, ընդամենը 2 երեխա է ունեցել փաստաբան ներկայացուցիչ (6 քրեական գործի շրջանակում ներգրավված է եղել 7 երեխա)¹⁷: Այս վերլուծությունը արդեն իսկ հիմք է եզրակացնելու, որ երեխաներին (անկախ նրանց և նրանց ընտանիքների սոցիալական վիճակից, կարգավիճակից) մատչելի իրավաբանական օգնություն ապահովելու համար օրենսդրական երաշխիքներ են անհրաժեշտ:

- **Վնասի փոխհատուցման կարիք**

Որպես կանոն, հանցագործության հետևանքով երեխաները և նրանց ընտանիքներն ունենում են լրացուցիչ

¹⁷ ՀՀ Քննչական կոմիտեի վարությամբ 2015թ. սեռական բնույթի հանցագործությունների վերաբերյալ քրեական գործերով նախաքննության ընթացքում անչափահաս տուժողների իրավունքների պաշտպանության վիճակի ամփոփում, Երևան 2016թ, էջ 24

ծախսեր և սոցիալ-տնտեսական խնդիրներ: Շատ կարևոր է, որ այս սոցիալ-տնտեսական խնդիրները վեր հանվեն և ուղղորդվեն համապատասխան պետական և համայնքային ծառայություններ՝ աջակցություն ապահովելու նպատակով: Նման դեպքերում սովորաբար առաջնային է համայնքի սոցիալական պաշտպանության և երեխայի աջակցության պետական, համայնքային և հասարակական կազմակերպությունների ռեսուրսների ներգրավումը՝ տուժողին առավել արագ և համալիր արձագանքող կենտրոն կամ ծառայություն ուղղորդելու համար:

• Ֆիզիկական առողջության վերականգնման կարիք

Հանցագործության հետևանքով տուժող երեխայի առողջությանը հասցված վնասի վերականգնումը պետք է լինի պետական պատվերով տրամադրվող բուժօժանդությունների ցանկում: Կարևոր է քննչական մարմինների հետևողականությունը խնդրի լուծման գործում, հատկապես սեռական բռնության ենթարկված երեխաների դեպքում, քանի որ վերջիններիս ընտանիքների մոտ առաջ է գալիս վախի և ամոթի զգացում, որը փոխանցվում է նաև երեխային, և նրանք կարող է ընդհանրապես խուսափեն բժշկական ծառայություններից: Նման դեպքերում քննիչը պետք է հնարավորինս երաշխավորի տեղեկությունների գաղտնիությունը և հորդորի ընտանիքին կազմակերպելու և իրականացնելու երեխայի բուժօգնությունը:

• Հոգեբանական պաշտպանության կարիք

Հանցագործությունից տուժող անձը, առավել ևս եթե նա անչափահաս է, սովորաբար ունենում է տրավմատիկ ապրումներ:

Կախված հանցագործության բնույթից և ծանրության աստիճանից՝ տրավմաները կարող են անդառնալի հետևանքներ թողնել երեխայի հոգեկան և ֆիզիկական առողջության վրա, առաջ բերել մտավոր զարգացման

հետընթաց, սեռական հասունացման խնդիրներ և շեղումներ: Այս իսկ պատճառով տրավմաների հաղթահարման համար տուժողին պետք է ունենա հոգեբանական պաշտպանության հնարավորություն: Դա կարելի է ապահովել համայնքային ծառայությունների ներգրավմամբ և մասնագիտական օգնության ցուցաբերմամբ:

Ցավոք, ծնողների և իրավապահ մարմինների կողմից տրավմայի դեպքում մասնագիտական միջամտության ահրաժեշտությունը ոչ միշտ է պատշաճ կերպով ընկալվում: Հասկապես ֆիզիկական, սեռական բռնության դեպքերում նրանք հակված են երեխայի հետ այլևս չքննարկել իրողությունը, այլ մարմինների չդիմել, և հնարավորինս արագ մոռանալ դեպքի մասին՝ հույս ունենալով, որ երեխայի դեպքում ևս մոռացումը կարող է օգնել նրան հաղթահարելու առաջացած տրավման:

Թեև քննիչների մասնագիտական գործունեության սահմաններում հնարավոր չէ տրավմայի ախտորոշումը, այնուամենայնիվ, որոշակի հանցագործությունների կասկածի դեպքում ակնհայտ է, որ դրանք անպայման երեխայի մոտ տրավմատիկ հետևանքներ կարող են ունենալ: Հարցաքննությանը նախապատրաստվելու ընթացքում քննիչը այս խնդիրը ևս կարող է պարզել՝ երեխայի մասին հավաքելով այնպիսի լրացուցիչ տեղեկություններ, ինչպիսիք են երեխայի խոսքի և վարքի մեջ փոփոխությունների դրսևորումները, քնի խանգարումները, գիշերափոփոխության երևույթներ, երեխայի առաջադիմության անկում, մեկուսացում և այլն: Այս հարցերի պատասխաններից ելնելով՝ կարող է առաջ գալ մասնագիտացված ծառայության դիմելու անհրաժեշտություն: Քննիչը չի կարող առանց ծնողի համաձայնության երեխային ուղղորդել որևէ հաստատություն կամ ծառայության, և այն դեպքերում, երբ ընտանիքները հրաժարվում են նման աջակցությունից, որը հախաճ

պատահում է փոքր համայնքներում, նա պետք է ծնողներին տեղեկացնի տրավմայի և հետտրավմատիկ հնարավոր խնդիրների վտանգավորության մասին:

• Խտրականությունից, կրկնակի և երկրորդային զոհացումից պաշտպանության կարիք

Կրկնակի զոհացման պարագայում նույն անձը որոշակի ժամանակահատվածում դառնում է մեկից ավելի հանցագործության թիրախ¹⁸: Խտրականությունից և կրկնակի զոհացումից պաշտպանված զգալու կարիքը հանցագործության զոհերի ամենալուրջ խնդիրներից է, որը պահանջում է հանցագործության հետևանքով անձին հասցված տրավմայի հաղթահարման համար համայնքային աջակցությամբ մասնագիտական միջամտություն ցուցաբերելու համալիր և երկարաժամկետ աշխատանք:

Ընդհանուր առմամբ, կրկնակի զոհացմանը նպաստում են տարբեր գործոններ՝ սեռ, տարիք, բնակության վայր, սոցիալ-մշակութային միջավայր: Յուրաքանչյուր երեխա շատ անհատական է, ուստի հանցագործության զոհ դարձած երեխաների կրկնազոհացման վտանգի դեպքում պետք է հաշվի առնել վերը նշված գործոնների ազդեցությունը:

Զոհացումը ընդհանուր առմամբ սահմանվում է որպես վնաս, որ հասցվում է անձին այլ անձի կամ անձանց կողմից սոցիալական նորմերը խախտելու արդյունքում: Սույն սահմանումը բավականին լայն է, քանի որ շատ օրինախախտումներ, այդ թվում երեխայի նկատմամբ հոգեբանական բռնությունը, անտեսումը քրեական օրենսդրությամբ սահմանված չեն որպես հանցագործություններ: Զոհացման առաջին հիմնական բացասական ազդեցությունը առաջնային տրավման է, որը

¹⁸ Ուղեցույց համայնքային ոստիկանության ոլորտում ներգրավված ոստիկանության աշխատակիցների համար, ԵԱՀԿ երևանյան գրասենյակ, էջ 33

տեղի է ունենում երեխայի կյանքում: Հանցագործության հետևանքով զոհ դարձած երեխաներին սպառնում է նաև երկրորդային տրավմայի ռիսկը՝ մասնակից լինել քննչական աշխատանքներին, դատավարությանը, վերապրել, ապացուցել, մեղադրել, մեղադրվել: Այս ողջ գործընթացը երեխայի կողմից բոլորովին ընկալելի չէ քրեական արդարադատության տրամաբանության և հանցագործության, պատժի հասկացությունների շրջանակում: Երեխան, դեռևս չհաղթահարած առաջին տրավման, վերապրում է այն՝ անցնելով արդարադատության մարմինների կողմից պահանջված ընթացակարգերի միջով: Այս գործընթացներում կրկնակի զոհականացման ռիսկը շատ մեծ է. արդարադատության ոլորտի բոլոր մարմինները և ներկայացուցիչները՝ քննիչներ, դատախազներ, դատավորներ, անհրաժեշտ հմտություններ պետք է կիրառեն նվազեցնելու կրկնակի զոհականացման ռիսկը: Կրկնակի զոհացումը ամբողջությամբ բացառել հնարավոր չէ, սակայն հնարավոր է նվազեցնել դրա ազդեցությունը՝ անհրաժեշտ գիտելիքների ու հմտությունների կիրառմամբ, հիմնական ընթացակարգերի և սկզբունքների հետևողական պահպանմամբ:

1. Երեխաներն իրենց ֆիզիկական և հոգեկան հասունությունից ելնելով՝ ի գործու չեն պաշտպանել իրենց: Նրանք չեն սիրում խոսել կատարված դեպքերից կամ փորձում են թաքցնել իրողությունը և պատմում են այլ պատմություն: Ելնելով դրանից՝ անհրաժեշտ է, որ դեպքի վարման ընթացքը կազմակերպվի այնպես, որ երեխայից չպահանջվի բազմակի անգամներ հարցաքննության մասնակցելու անհրաժեշտություն:
2. Բռնարարի (կասկածյալի) և տուժած երեխայի միջև սովորաբար առկա է էմոցիոնալ կապվածություն,

երբեմն մեղքի կամ պարտվածության զգացում: Լինում են դեպքեր, երբ երեխան չի ցանկանում, որ իրավախախտը դատապարտվի: Ելնելով դրանից՝ ցանկալի է խուսափել ուղղակի առերեսումից, հնարավորինս բացառելով երեխայի և կասկածյալի միջև հաղորդակցությունը:

3. Հատուկ կարիքներով երեխայի մասնակցությամբ գործի վարումը ճիշտ կազմակերպելը քննիչներից պահանջում է ոչ միայն լրացուցիչ հմտություններ, այլև հատուկ մասնագետների ներգրավումը: Սա հատկապես պարտադիր է խոսքի, լսողության, հոգեկան առողջության խնդիրներ ունեցող երեխաների մասնակցությամբ քննչական աշխատանքներում:

Երեխաների և նրանց ընտանիքների կարիքների նկատմամբ շատ զգայուն մոտեցում է անհրաժեշտ հատկապես բռնությամբ կատարված հանցագործությունների գոհ երեխաների մասնակցությամբ քննչական գործողությունների իրականացման ժամանակ: Այս իմաստով երեխաների կարիքների ընկալումը՝ նույնականացումը, գնահատումը և ուղղորդումը բազմամասնագիտական աշխատանք է, որը պահանջում է տարբեր մարմինների և ծառայությունների ջանքերի միավորում: Շատ կարևոր է, որ այս համատեղ աշխատանքը հիմնված լինի միասնական նպատակների և մոտեցումների վրա: Այդ նպատակով մի շարք երկրներում կիրառվում են երեխաների գործի վարման, ներառյալ հարցաքննության միասնական ուղեցույցներ, իսկ քննչական մարմինները կիրառում են այդ ուղեցույցների վրա հիմնված, իրենց ներքին կանոնակարգով սահմանված, երեխաների կարիքների գնահատման ընթացակարգ: Ընթացակարգի անհրաժեշտությունը պայմանավորված է

նրանով, որ քննչական մարմնի կողմից երեխայի նախնական կարիքների գնահատումը թույլ կտա վեր հանել առավել հրատապ խնդիրները և դրանց համապատասխան ուղղորդումներ կատարել: Ներկայումս շատ երկներում կիրառում են միջոլորտային գործիքաշարեր, որոնք թույլ են տալիս միասնական չափորոշիչներով իրականացնել կարիքի գնահատումը: Այնուամենայնիվ, եթե ներդրված չէ կարիքի գնահատման միասնական ընթացակարգ, չի նշանակում, որ քննչական մարմինները պետք է անտեսեն այդ գործընթացի կարևորությունը: Կարիքի նախնական գնահատումը ընդհանուր առմամբ իրականացվում է մի քանի հիմնական ձևերով՝ փաստաթղթերի ուսումնասիրությամբ, դեպքի վայրի ուսումնասիրությամբ, երեխայի կյանքի պատմության վերաբերյալ համայնքից տեղեկություններ ստանալով, և որ շատ կարևոր է, երեխայի և նրա խնամակալի հետ գրույցների միջոցով, ինչպես նաև քննչական այլ գործողությունների կիրառմամբ: Երեխայի հետ նախնական գրույցի ընթացքում անուղղակի հարցադրումները կարող են օգնել երեխային մատչելի ձևով ստանալ նրան հուզող առաջնային խնդիրների վերաբերյալ պատասխաններ: Նման հարցադրումները կարող են քննչական գործողությունների իրականացման շրջանակում երեխայի հրատապ խնդիրների և կարիքների լուծման նպատակով ուղղորդումներ իրականացնելու, երեխայի հետ հաղորդակցության վստահության մթնոլորտ ստեղծելու առումով և կարող են տրվել հետևյալ ձևակերպումներով.

1. Կա^օ խնդիր, որը քեզ անհանգստացնում է, և որի մասին կցանկանաս գրուցենք:
2. Եթե հնարավոր լիներ պատկերել քո երազանքները, ի^օնչ կցանկանայիր նկարել: Կա^օն բաներ, որ խանգարում են այդ երազանքների իրականացմանը: Դրանցից ո՞ր հարցն է քեզ առավել շատ ցավեցնում:

3. Մենք ցանկանում ենք, որ դու քեզ ապահով և լավ զգաս:
Մենք ունենք գործընկեր կառույցներ, որտեղ աշխատում են լավ մասնագետներ, որոնք կարող են քեզ օգնել: Երբ ցանկանաս, որ նրանց դիմենք, խնդրում եմ՝ կասես:
4. Ես ուզում եմ վստահ լինել, որ դու լավ ես զգում, ոչ մի տեղդ չի ցավում: Կարողանում ես հանգիստ քնել:
5. Ես գիտեմ, որ քեզ համար հիմա շատ դժվար է: Եթե կարող ենք աջակից լինել, խնդրում եմ, ասես՝ ինչպես:

2.2 Առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաների սոցիալական պաշտպանության իրավական կարգավորումները և խնամքի կազմակերպման հիմնական ձևերը

Քննչական գործի շրջանակում հանցագործության զոհ կամ վկա երեխայի՝ առանց ծնողական կարգավիճակի մնալու կամ այդ փաստի հայտնաբերման խնդիրը կարող է առաջանալ գործի վարման տարբեր փուլերում և ունենալ առանձնահատկություններ:

Ելնելով զոհ և վկա երեխաների իրավունքների պաշտպանության կարևորությունից՝ կարևոր է հետևյալ գործողությունների ձեռնարկումը:

1. Պետք է ապահովվի երեխայի խնամքի կազմակերպման, երեխայի փաստացի և իրավական կարգավիճակի վերաբերյալ հնարավորինս մանրամասն տեղեկությունների ստացումը և փաստազրույց: Երեխայի խնամքի կազմակերպման վերաբերյալ անհրաժեշտ են հետևյալ տեղեկությունները.

- *Երեխան ունի՞ ծնողներ, խնամակալներ:*

- *Խնամակալները փաստացի ապահովում են երեխայի խնամքը:*
- *Արդյոք երեխան փաստացի չի՞ գտնվում առանց խնամքի, սակայն դեռևս հաշվառված չէ:*

2. Առանց ծնողական խնամքի երեխայի հայտնաբերման դեպքում տեղեկությունները պետք է փոխանցվեն համայնքի խնամակալության և հոգաբարձության հանձնաժողովին:
3. Քրեադատավարական ողջ գործընթացում ԱՕԽՄ երեխայի իրավական պաշտպանությունն ապահովելու նպատակով պետք է տրամադրվի երեխային օրենքով հասանելիք անվճար իրավաբանական օգնություն:

ԱՕԽՄ երեխաների խնամքի կազմակերպման ձևերի իմացությունը կարևոր նշանակություն ունի երեխաների գործերի արդյունավետ վարման համար: Չնայած խնամքի կազմակերպման որոշումը կայացվում է համապատասխան լիազոր մարմնի կողմից, այնուամենայնիվ, կարևոր է, որ քննչական մարմինները ևս իրազեկ լինեն խնամքի կազմակերպման հիմնական միջոցներին:

ՀՀ-ում ԱՕԽՄ երեխաների խնամքը կազմակերպվում է հաստատություններում և հաստատություններից դուրս: Շուրջօրյա խնամք ապահովում են մանկատները: Ներկայումս պետական քաղաքականությունն ուղղված է հաստատությունների բեռնաթափմանը, որից ելնելով՝ խրախուսվում է ընտանիքահեն այնպիսի մոդելների կիրառումը, ինչպիսիք են խնամատար ընտանիքը, խնամակալությունը, որդեգրումը: Այդ նպատակով մշակվել է ՀՀ կյանքի դժվարին իրավիճակում հայտնված երեխաների խնամքի այլընտրանքային ծառայությունների համակարգի

գարգացման հայեցակարգը:¹⁹ Հաշվի առնելով միջազգային պրակտիկայում կյանքի դժվարին իրավիճակում հայտնված երեխաների խնամքի կազմակերպման ընտանիքահեն մի շարք ձևերի կիրառման փորձը՝ հայեցակարգը նախատեսում է խնամքի այլընտրանքային ծառայությունների հետևյալ տեսակները²⁰.

1. Որդեգրում

Որդեգրումը համարվում է առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաների խնամքը ընտանիքում կազմակերպելու նախապատվելի ձևը:

2. Խնամակալություն և հոգաբարձություն.

Խնամակալությունը կիրառվում է 14 տարին չլրացած, առանց ծնողական խնամքի մնացած անչափահասների, ինչպես նաև անգործունակ ճանաչված քաղաքացիների նկատմամբ, իսկ հոգաբարձությունը՝ 14-18 տարեկան առանց ծնողական խնամքի մնացած անչափահասների, ինչպես նաև սահմանափակ գործունակ ճանաչված քաղաքացիների նկատմամբ:

3. Խնամատարություն խնամատար ընտանիքներում

Կյանքի դժվարին իրավիճակում հայտնված երեխաների ժամանակավոր տեղավորման ձևերից մեկն է, երբ երեխայի խնամքը կազմակերպվում է

¹⁹ Հայաստանի հանրապետությունում կյանքի դժվարին իրավիճակում հայտնված երեխաների խնամքի այլընտրանքային ծառայությունների համակարգի գարգացման հայեցակարգ, ՀՀ կառավարության 12.05.2016թ. նիստի N 18 արձանագրային որոշում

²⁰ Հայաստանի հանրապետությունում կյանքի դժվարին իրավիճակում հայտնված երեխաների խնամքի այլընտրանքային ծառայությունների համակարգի գարգացման հայեցակարգ, ՀՀ կառավարության 12.05.2016թ. նիստի N 18 արձանագրային որոշում, 6րդ գլուխ, կետ 20

ընտանիքում: Խնամատար ընտանիքը պետության կողմից վճարվող, ընտանիքում երեխայի խնամքը կազմակերպելու մոդել է, որի հիմնական առավելությունը ընտանեկան միջավայրի առկայությունն է երեխայի կենսագործունեության և զարգացման գործընթացում:

4. Մանկական ավան

Առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաների ընտանեկան պայմաններում շուրջօրյա խնամքի կազմակերպման ձև է²¹:

5. Երեխաներին աջակցության կենտրոն.

Նախատեսված է կյանքի դժվարին իրավիճակում հայտնված երեխաների և նրանց ընտանիքների անդամների սոցիալ-հոգեբանական վերականգնողական ծառայությունների տրամադրման, ընտանիքի չափահաս անդամների զբաղվածության ապահովմանն աջակցելու, երեխայի նյութական ու կենցաղային պահանջների բավարարման, կրթությանն ու դաստիարակությանն օժանդակելու, առաջին բժշկական օգնության ծառայության տրամադրման և խնամքի ապահովման համար՝ մինչև երեխային ծնողին վերադարձնելը կամ երեխայի նկատմամբ խնամակալ կամ հոգաբարձու նշանակելը, կամ խնամատար ընտանիքում տեղավորելը, իսկ դրանց անհնարինության դեպքում՝ բնակչության սոցիալական պաշտպանության հաստատությունում տեղավորելը:

6. Երեխաների բժշկասոցիալական վերականգնողական հաստատություն

²¹ Հայաստանի Հանրապետությունում նման խնամք իրականացնում է «ՍՈՍ» Մանկական գյուղեր» հայկական բարեգործական հիմնադրամը:

Երեխաների բժշկասոցիալական վերականգնողական հաստատությունը կոչված է իրականացնել հատուկ կարիքներ ունեցող երեխաների բուժումը, խոսքի խանգարումների շտկումը, համալիր վերականգնողական այլ միջոցառումների իրականացումը, հոգեբանական աջակցության տրամադրումը, ինչպես նաև բուժման ընթացքում երեխաների ուսումնադաստիարակչական աշխատանքների կազմակերպում:

2.3 Առանց ծնողական խնամքի մնացած հանցագործության անչափահաս գոհի կամ վկայի խնամքի և դաստիարակության կազմակերպման առանձնահատկությունները ընտանեկան բռնության գործերի քննության շրջանակում

Ընտանեկան գործերի քննության դեպքերում երեխայի կարգավիճակի փոփոխություն և խնամքի կազմակերպման հրատապ անհրաժեշտություն կարող է առաջանալ հենց ընտանեկան բռնությամբ պայմանավորված հանցագործության հետևանքով երեխայի մի ծնողի մահվան, ծանր մարմնական վնասվածքի, մյուս ծնողի ձեռքակալման, կալանավորման, դեպքում, ինչպես նաև երեխայի նկատմամբ բռնության հետևանքով: Ընտանեկան բռնության գործերում երեխաները լինում են ուղղակի և անուղղակի գոհեր՝ վկաներ: Հանցակազմ պարունակող ընտանեկան բռնության դեպքերի քննությունը բավականին զգայուն, բարդ և համալիր աշխատանք է, քանի որ քննչական գործողությունների ձեռնարկմանը զուգահեռ առաջնային է դառնում ընտանիքում առկա երեխայի խնամքի կազմակերպման գործընթացը: Սույն գործերով քննությունը պահանջում է շատ մասնագիտական և անհատականացված մոտեցում՝ լավագույնս ճանաչելու և

ապահովելու երեխայի շահը, քանի որ կարող են առաջ գալ երեխայի խնամքի հետ կապված բարդություններ՝ երեխային իր հիմնական բնակության վայրից հանելու անհրաժեշտություն, խնամակալի ընտրության հարց, ծնողների հակասություններից երեխային զերծ պահելու, միաժամանակ քննչական գործողությունները պատշաճ իրականացնելու անհրաժեշտություն: Չնայած դեռևս օրենսդրորեն կարգավորված չեն ընտանեկան բռնության գոհերի պաշտպանության միջոցները, կան գործող իրավակարգավորումներ, որոնք որպես ուղեցույց կարող են կիրառվել նաև քննչական մարմինների կողմից: Մասնավորապես, ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարի 10.12.2015թ. **«Ընտանեկան բռնության ենթարկված անձանց ուղղորդման ուղեցույցը հաստատելու մասին»** N 177 –Ս/1 հրամանով ներկայացված են պաշտպանության և աջակցության, ընդհանուր միջոցները ²²:

Ընտանեկան բռնության դեպքերում երեխաները հիմնականում անուղղակի զոհ են, հաճախ մնում են առանց խնամքի և անհրաժեշտ է դառնում խնամքի կազմակերպման հարցի հնարավորիս արագ լուծումը: Պրակտիկայում նման օրինակ են ընտանեկան բռնության այն դեպքերը, երբ երեխայի հայրը ձերբակալվում և կալանավորվում է երեխայի մորը սպանելու կամ ծանր մարմնական վնասվածք հասցնելու մեղադրանքով, և երեխաները միանգամից փաստացի մնում են առանց երկու ծնողների, առանց ծնողական խնամքի: Այս պարագայում կարևոր է ստորև նշված քայլերի նախաձեռնումը:

²² ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարի 10.12.2015թ. **«Ընտանեկան բռնության ենթարկված անձանց ուղղորդման ուղեցույցը հաստատելու մասին»** N 177 –Ս/1 հրաման, <http://www.mlsa.am/up/177-A-1.pdf>

- Երեխայի հնարավոր խնամակալների շրջանակի պարզումը. Իհարկե, երեխայի խնամքի վերաբերյալ որոշումը և խնամքի ձևի ընտրությունը դուրս է քննչական մարմնի գործունեության շրջանակից, այնուամենայնիվ, շատ կարևոր է քննիչների եզրակացությունը, տված տեղեկությունները. դրանք օգնում են լիազոր մարմնին ճիշտ որոշում կայացնել: Կարևոր հենց խնամակալության նախընտրությունը, քանի որ երեխան արդեն իսկ սթրեսի մեջ է, և նրան հաստատություն, թեկուզ որպես ժամանակավոր բնակության վայր տեղափոխելը կրկնակի սթրես է և՛ հուզական և՛ կենսագործունեության շարունակականության ապահովման առումով: Այնուամենայնիվ, խնամակալի ընտրության հարցում ևս շատ կարևոր համապարփակ տեղեկությունների ստացումը՝ երեխայի լավագույն շահից առաջնորդվելով և նրան հնարավորինս զերծ պահելով հակասություններից, որոնք սովորաբար առաջ են գալիս ընտանեկան բռնության դեպքերում երեխայի ծնողների ազգականների միջև:
- Եթե խնամակալության ձևով հնարավոր չէ երեխայի խնամքի կազմակերպումը, ապա պետք է ուսումնասիրել երեխային ժամանակավոր աջակցության կենտրոններում կամ խնամատար ընտանիքում տեղավորելու հարցը: Ժամանակավոր կացարանները տարբերվում են խնամքի կազմակերպման շուրջօրյա կենտրոններից նրանով, որ նրանք կարծես առաջնային ճգնաժամային աջակցություն են տրամադրում երեխային, մինչև երեխայի խնամքի կազմակերպման հիմնական նախընտրելի ձևի ընտրությունը: Ցավոք, միշտ չէ, որ հնարավոր է լինում հաստատությանն այլընտրանք

գտնելը, սև որոշ դեպքերում երեխայի խնամքի միակ ձև է դառնում շուրջօրյա հաստատությունը:

Ընտանեկան բռնության գործի շրջանակում երեխայի խնամքի կազմակերպման հարցը առաջ է գալիս նաև այն ժամանակ, երբ երեխան ուղղակի գոհ է և մեղադրանք է առաջադրված հենց ընտանիքի անդամի՝ նրա խնամակալի նկատմամբ: Այս դեպքում առաջնային կարևորության քայլ է երեխային իր հիմնական բնակության վայրից հեռացնելը և բացառելը կասկածյալի հետ համատեղ բնակվելուց, եթե վերջինս չի ձերբակալվել, ապա նրա նկատմամբ չի կիրառվել կալանավորումը՝ որպես խափանման միջոց: Այս գործընթացը չափազանց տրավմատիկ է և ցանկալի է, որպեսզի քննչական մարմինները սոցիալական աշխատողի հետ համատեղ կազմակերպեն երեխայի ժամանակավոր հեռացումը/տեղափոխումը իր բնակության վայրից: Այդ դեպքում երեխայի տարիքին և հասունությանը համապատասխան պետք է տեղեկություններ տրվեն դեպքի մասին՝ հնարավորինս զերծ պահելով սուր և վնասող տեղեկություններից: Նման դեպքում կարևոր է, որ երեխայի ժամանակավոր խնամքը կազմակերպվի հնարավորինս չեզոք, սակայն բարենպաստ միջավայրում: Շատ երկրներում այդ նպատակով կիրառվում են հատուկ հաստատություններ (Բառնահուս մոդել)²³, որտեղ կազմակերպվում է երեխաների ժամանակավոր խնամքը, միևնույն ժամանակ նույն վայրում են կազմակերպվում և իրականացվում քննչական գործողությունները: Ժամանակավոր աջակցության կենտրոնում գտնվելը օգնում է երեխային մասնագետների

²³ Barnahus: Improving the response to child sexual abuse in England, Children's commissioner, report 2016

աջակցությամբ հաղթահարել սթրեսը, զերծ է պահում երեխային հնարավոր հոգեբանական ճնշումներից: Միաժամանակ, կախված գործի քննության արդյունքներից՝ հստակեցվում են երեխայի խնամքի կազմակերպման հարցերը:

Երեխայի խնամքն իրականացնող անձի ձերբակալման, ապա կալանավորման դեպքում այլ խնամողի բացակայության պարագայում, կրկին, վերը նկարագրվածի նման, առաջ են գալիս խնամակալի և ապա ժամանակավոր կացարանի հարցերը, սակայն ցանկալի է, որ հնարավորության դեպքում երեխան շարունակի բնակվել իր հիմնական բնակության վայրում խնամակալի հետ միասին: Այս պարագայում ևս շատ կարևոր է զգայուն մոտեցման ցուցաբերումը՝ ապահովելու, որ երեխան հոգեբանական մասնագիտական աջակցություն ստանա քրեադատավարական գործընթացների շրջանակում: Խնամակալության անհնարինության դեպքում պետք է դիտարկվեն խնամքի կազմակերպման մյուս՝ հնարավորինս ընտանիքահեն և երեխայի կարիքներին համահունչ ձևերը:

Այսպիսով, ընտանեկան գործերի քննության շրջանակում, քննչական հիմնական գործողություններին զուգահեռ անհրաժեշտ է նաև կազմակերպել և գործընկեր կառույցների հետ իրականացնել երեխաների խնամքի կազմակերպումը՝ հիմնվելով երեխայի լավագույն շահի, հնարավոր ռեսուրսների, խնամքի կազմակերպման այլընտրանքների վրա, ինչպես նաև ներգրավելով աջակցող կառույցներ և ծառայություններ:

ՄՏՈՒԳԻՉ ՀԱՐՑԵՐ

1. Որո՞նք են տուժող երեխաների իրավունքների պաշտպանության հիմնական ուղղությունները:
2. Որո՞նք են տուժող երեխաների հիմնական կարիքները և դրանց գնահատման տարբերակները:
3. Ինչու՞ է կարևոր կրկնակի գոհացման կանխումը և վնասի նվազեցումը:
4. Ի՞նչ հիմնական իրավական ակտերով է կարգավորվում ԱԾԽՄ երեխաների սոցիալական պաշտպանությունը:
5. Որո՞նք են ԱԾԽՄ երեխաների խնամքի կազմակերպման հիմնական ձևերը:
6. Որո՞նք են ընտանեկան բռնության գործերով ԱԾԽՄ երեխաների խնամքի կազմակերպման առանձնահատկությունները:

**ԳԼՈՒԽ 3. ՆԱԽԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ԵՎ
ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԻՐԱԿԱՆԱՑՆՈՂ
ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԸ ԵՎ
ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՆՉԱՓԱՀԱՄՆԵՐԻ
ԳՈՐԾԵՐՈՎ ՎԱՐՈՒՑԹԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ**

Հանցագործություններից կամ այլ իրավախախտումներից տուժածների պաշտպանությունը շատ կարևոր է ընդհանուր արդարադատության համակարգում: Շատ երկրներ ունեն պաշտպանության մասնագիտական ծառայություններ հենց տուժող անչափահասների համար՝ հաշվի առնելով նրանց առանձնահատկությունները և լրացուցիչ պաշտպանության անհրաժեշտությունը:

Հանցագործությունից տուժած անչափահասների պաշտպանության շրջանակը ներառում է պաշտպանության հետևյալ հիմնական ուղղությունները՝ ֆիզիկական պաշտպանության ապահովում, հոգեբանական պաշտպանություն, սոցիալական պաշտպանություն և վերաինտեգրում, խոցելիության հաղթահարում, կրկնազոհացման կանխում:

ՀՀ-ում բռնությունից տուժած երեխաների պաշտպանությունն իրականացվում է քաղաքացիական (ընտանեկան) և քրեական իրավունքի նորմերին համապատասխան: Ընտանեկան օրենսդրությունը կիրառվում է ցանկացած ներընտանեկան իրավիճակներում՝ ընտանեկան կոնֆլիկտները հաղթահարելու, երեխայի իրավունքները և շահերը պաշտպանելու և վերականգնելու համար, այդ թվում, նրա կյանքը կենսաբանական ընտանիքից դուրս կազմակերպելու միջոցով: Ըստ էության, ընտանեկան օրենսդրության նորմերն ուղղված են դեպքերի վաղ հայտնաբերմանը, անհրաժեշտության դեպքում՝ հայտնաբերված երեխաների տեղափոխմանն անվտանգ

միջավայր, կանխարգելիչ միջոցառումների իրականացմանը, և կարող են կիրառվել առանց հատուկ ընթացակարգերի, անգամ սահմանափակ ապացուցողական բազայի առկայությամբ: Երեխայի սոցիալական պաշտպանությունը նախաձեռնելու համար նախնական տեղեկատվությունը բավարար է: Մինչդեռ քրեական դատավարության նպատակն է հանցագործի հանյոնաբերումը, ապացույցների ձեռք բերումը և պատժի սահմանումը: Ընտանեկան և քրեական օրենսդրության նորմերը, կարգավորելով օրենսդրության տարբեր ոլորտներ, կարող են օգտագործվել միաժամանակ, փոխլրացնելով միմյանց և ապահովելով երեխայի շահերի առավել ամբողջական, լիարժեք պաշտպանությունը:

Նախաքննության և սոցիալական պաշտպանություն իրականացնող մարմինների համագործակցությունն անչափահասների գործերով վարույթի ընթացքում կանոնակարգվում է ՀՀ ընտանեկան, ՀՀ քաղաքացիական և ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքերով, «Առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաների սոցիալական պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենքով, ինչպես նաև Խնամակալության և հոգաբարձության մարմինների կանոնադրությամբ և ՀՀ մարզպետարանի ընտանիքի, կանանց և երեխաների իրավունքների պաշտպանության բաժնի օրինակելի կանոնադրությամբ: Միևնույն ժամանակ, այսօր դեռևս ձևավորված չեն այդ մարմինների համագործակցությունը սահմանող ուղղորդման հստակ մեխանիզմներ: Ըստ էության, այդ դերը կարող են վերցնել մարզպետարանների և Երևանի քաղաքապետարանի Ընտանիքի, կանանց և երեխաների իրավունքների պաշտպանության մարզային բաժինները: Հաշվի առնելով նրանց մասնագիտական կազմը և գործառույթները, համապատասխան օրենսգրքերով սահմանված երեխայի իրավունքների պաշտպանության ընթացակարգային

պահանջները, բաժինների ներուժի ներգրավումը լավագույն և տրամաբանական միջոցն է՝ դեպքին օպերատիվ արձագանքելու և աշխատանքը ճիշտ կազմակերպելու համար: Երեխայի անվտանգությունն ապահովելու նպատակով, քննիչը դիմում է մարզպետարանների և Երևանի քաղաքապետարանի բաժիններին, որոնց ներակայացուցիչներն ընդգրկված են խնամակալության և հոգաբարձության հանձնաժողովներում: Բաժնի պետը կազմակերպում է երեխային անվտանգ միջավայր՝ խնամք և պաշտպանություն իրականացնող հաստատություն կամ ժամանակավոր կացարան, տեղափոխումը: Առաջինն (խնամքի հաստատություն) իրականացվում է խնամակալության և հոգաբարձության մարմնի որոշմամբ: Երկրորդը (կացարան)՝ իրավասու մարմնի կողմից մարդկանց թրաֆիքինգի և շահագործման հավանական զոհին հայտնաբերելու դեպքում և(կամ) մարդկանց թրաֆիքինգի և շահագործման զոհերի նույնացման հանձնաժողովի՝ անչափահասին հատուկ կատեգորիայի զոհ ճանաչելու մասին որոշման հիման վրա: Զոհն ուղղորդվում է կացարան իր ծնողի/օրինական ներկայացուցչի հետ: Կացարանում նա կարող է մնալ մինչև 12 ամիս ժամկետով և իր ծնողի/օրինական ներկայացուցչի հետ ստանալ անհրաժեշտ սոցիալ-հոգեբանական, վերականգնողական և պաշտպանության ծառայություններ:²⁴

Ըստ էության, թրաֆիքինգի կամ շահագործման ենթարկված երեխաների համար արդեն սահմանված են և գործում են որոշակի ընթացակարգեր, որի համաձայն նրանք ստանում է սոցիալական կարգավիճակ և պաշտպանության իրավունք՝ տանը, ժամանակավոր կացարանում, խնամք և պաշտպանություն իրականացնող հաստատությունում: Այս

²⁴ ՀՀ կառավարության 05.05.2016թ. N492-Ն որոշում

ուղորտում իրավահարաբերությունները կարգավորվում են առանձին օրենքով և ենթաօրենսդրական ակտերով: Ավելին, թրաֆիքինգի և շահագործման դեմ պայքարի օրենսդրությունը բացառիկ է՝ գոհերին աջակցության փաթեթի տեսակների և ծավալների (այդ թվում՝ վնասի միանվագ դրամական փոխհատուցման մասով), նրանց պաշտպանությունն ու անվտանգությունն ապահովելու հնարավորության առումով:²⁵

3.1 Երեխայի իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանությունը՝ տուժող անչափահասի գործով վարույթի ընթացքում

Կյանքի դժվարին իրավիճակում հայտնված երեխաներին օգնության կազմակերպման հարցում մեծ դեր ունեն երեխաների խնամք և պաշտպանություն իրականացնող հաստատությունները՝ մանկատները, գիշերօթիկ դպրոցները, երեխայի խնամքի և հոգածության ցերեկային կենտրոնները: Միննույն ժամանակ, Հայաստանում չկան հատուկ կացարաններ, որտեղ կարող են ապաստանել բռնության ենթարկված անչափահասները, կամ որտեղ կարելի է աշխատել բռնության ենթարկված անչափահասի հետ և համալիր լուծել այդ խմբին բնորոշ առանձնահատուկ իրավական, հոգեբանական, առողջական, սոցիալական խնդիրները: Այսպես, բռնությունը չի դադարի առանց իրավաբանական օգնության: Հոգեբանական օգնությունը կդառնա անիմաստ, եթե երեխան շարունակի մնալ բռնության մթնոլորտում, իսկ իրավաբանական օգնությունն առանց հոգեբանական աջակցության կարող է ընդհանրապես բերել

²⁵ «Մարդկանց թրաֆիքինգի և շահագործման գոհերի նույնացման և աջակցության մասին» ՀՀ օրենք, 2015թ., ՀՀ կառավարության 29.10.2015թ. N1356-Ն որոշում, ՀՀ կառավարության 6.04.2016թ. N353-Ն որոշում, ՀՀ կառավարության 05.05.2015թ. N492-Ն որոշում:

նրան, որ երեխան վարույթի ինչ որ մի փուլում կհրաժարվի իր իսկ տված ցուցմունքներից: Նման իրավիճակների մենք հաճախ ենք ականատես դառնում:

Երեխայի իրավունքների և շահերի առաջնահերթության սկզբունքը գործում է նաև բռնության ենթարկված անչափահասների գործերով վարույթի ողջ ընթացքում, որտեղ երեխան դիտարկվում է ոչ թե որպես պատժի օբյեկտ, այլ որպես վերականգնման սուբյեկտ, որին պետք է վստահել և որի նկատմամբ բռնության ցանկացած դրսևորում արգելված է և հնարավորինս կանխվում է: Այս նորմերի պահպանումը պարտադիր է երեխաների հետ աշխատող բոլոր մասնագետների համար, սակայն սա բավականին դժվար իրագործելի է, երբ խոսքը վերաբերում է երեխայի նկատմամբ կատարված հանցագործությանը, որի բացահայտումը պահանջում է անչափահասի մասնակցություն:

Անչափահասի հարցաքննությունը դժվար և բարդ գործընթաց է և պայմանավորված է ամեն մի երեխայի տարիքային և անհատական առանձնահատկություններով: Բռնության արդյունքում առաջացած վախը, հուզմունքը, ճնշվածությունը շփոթեցնում են նրան իր իսկ ցուցմունքներում, որոնք չափազանց կարևոր են կատարվածի պատկերը վերականգնելու և համարժեք քայլեր ձեռնարկելու համար: Քննչական գործողությունների ողջ ընթացքում նախաքննության և սոցիալական պաշտպանություն իրականացնող մարմինների համագործակցության մաս կազմող երեխայի

հոգեբանական/մանկավարժական/սոցիալական ուղղորդումը չափազանց կարևոր է՝ դեպքի բացահայտմանն ուղղված մասնագիտական աշխատանքը երեխայի զարգացմանը և տարիքին հարմարեցնելու տեսակետից:

Հաճախ, ելնելով անչափահասի տարիքից և պահանջմունքներից, առաջանում է երեխայի՝ հոգեբանի

և/կամ մանկավարժի հետ առանձին հանդիպումներ կազմակերպելու անհրաժեշտություն: Այդ հանդիպումներն անուղղակի ձևով ապահովում են քննիչի մասնակցությունը ոչ միայն բռնության ենթարկված երեխայի հետ բուն հարցաքննությանը, այլև դրանից առաջ՝ հարցաքննության նախապատրաստական փուլում, որի ժամանակ քննիչը հաղորդակցվում է ոլորտի մասնագետների (մանկավարժ, հոգեբան, խնամակալության և հոգաբարձության հանձնաժողովի անդամ և այլն), ինչպես նաև երեխայի հարազատների/օրինական ներկայացուցիչների հետ: Արդյունքում ընդլայնվում են հանցագործության բացահայտման և դեպքի քննության հնարավորությունները:

Բացի հանցագործության բացահայտման հետ կապված իր գործառույթներից, քննիչը պետք է լիարժեք և ամբողջական տեղեկություններ ունենա տուժողի սոցիալական իրավունքների մասին (պաշտպանության հնարավորություններ, աջակցության ձևեր, չափեր, աջակցող և պաշտպանող կազմակերպություններ) և տրամադրի դրանք ոչ միայն տուժողին, այլև նրա ծնողին կամ խնամակալին, կամ այլ օրինական ներկայացուցիչ: Այսպես, օրինակ, մարդկանց թրաֆիքինգի և շահագործման հատուկ կատեգորիայի գոհերի հետ աշխատելիս անհրաժեշտ է նրանց/նրանց օրինական ներկայացուցիչներին տեղեկացնել աջակցություն ստանալու իրենց իրավունքի և աջակցության փաթեթի մասին, որը ներառում է բժշկական, հոգեբանական, դրամական, իրավական, իրավաբանական, այլ օգնության տեսակներ:

Երեխայի իրավունքների պաշտպանության և նրա զարգացման հարցում առանցքային դեր ունի նրա ընտանիքը: Համաձայն ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի 43-րդ հոդվածի՝ երեխային պաշտպանում են նրա ծնողները (որդեգրողները), խնամակալները կամ հոգաբարձուները, որոնք դատարան են ներկայացնում իրենց կարգավիճակը

հավաստող փաստաթղթեր: Եթե հայտնի է, որ երեխայի հանդեպ բռնություն կիրառողը նրա հարազատն է, որը քննության ընթացքում կարող է երեխայի վրա ճնշում գործադրել, ապա նրա պաշտպանությունն իրականացվում է ՀՀ ընտանեկան օրենսգրքի²⁶ և ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի²⁷ համապատասխան հոդվածներով, ըստ որոնց՝ խնամակալության և հոգաբարձության մարմինը տեղեկացվում է առաջացած իրավիճակի մասին և, հրավիրելով նիստ, նշանակում է երեխային նոր օրինական ներկայացուցիչ: Սովորաբար, այդ փուլում օրինական ներկայացուցիչ կարող է նշանակվել խնամակալության և հոգաբարձության հանձնաժողովի անդամներից մեկը, որը, որպես կանոն, իրավաբանն է: Նույնը վերաբերում է դատարանում անչափահասների իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանությանը: Ավելացնենք, որ բոլոր դեպքերում, երբ խոսքը վերաբերում է դատարանում երեխայի իրավունքների և շահերի պաշտպանությանը, դատական նիստին պարտադիր է ոչ միայն ծնողի/օրինական ներկայացուցչի մասնակցությունը, այլև խնամակալության և հոգաբարձության մարմնի, ինչպես նաև մարզային բաժնի համապատասխան մասնագետի ներկայությունը:

Ելնելով անչափահասի տարիքից, կարևորվում է նրա մասնակցությամբ իրականացվող քննչական գործողությունների տևողության սահմանափակման խնդիրը: ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 205 հոդվածի համաձայն անչափահասի հարցաքննությունը չի կարող տևել անընդմեջ երկու ժամից ավելի: Օրվա մեջ հարցաքննության ընդհանուր տևողությունը չի կարող գերազանցել վեց ժամը՝ մեկական ժամ ընդմիջումներով: Քննիչը կարող է սահմանել

²⁶ ՀՀ ընտանեկան օրենսգիրք, հոդված 52:

²⁷ ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգիրք, հոդված 76:

նախատեսված հարցաքննության ժամկետներից ավելի կարճ ժամկետներ բժշկի եզրակացության հիման վրա:

Քննության հետ կապված երեխայի իրավունքները և պարտավորությունները մատչելի լեզվով բացատրելու համար կարևոր է նաև քննիչի կողմից մանկավարժի կամ հոգեբանի ներգրավումը:

Քննչական պրակտիկայում եղել են դեպքեր, երբ տուժող անչափահասը չի ունեցել գրելու և կարդալու հմտություններ: Այդ դեպքում տուժողի ցուցմունքները նրան կարդում է և երեխայի համաձայնությամբ ստորագրում է նրա օրինական ներկայացուցիչը:

Ամփոփելով բաժինը, նշենք, որ քննչական գործողությունների ընթացքում երեխայի իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանությունը հիմնականում դրված է քննիչի վրա, ինչը պահանջում է նրանից ոչ միայն քրեական իրավունքի իմացություն, այլև ընտանեկան (քաղաքացիական) իրավունքին վերաբերող որոշակի ծավալի գիտելիքներ:

3.2.Տուժող անչափահասի օրինական ներկայացուցիչների իրավունքներն ու պարտականությունները վարույթի ընթացքում

Երեխայի կյանքի, առողջության և սեռական անձեռնմխելիության դեմ հանցագործությունների մի մասը կատարվում է ընտանիքում, կամ այն անձանց կողմից, ովքեր օրենքով պարտավոր են հոգ տանել երեխաների համար: Այս առումով կանխարգելումը և ինստիտուցիոնալ հզորացումը, համապատասխան մարմինների մասնագիտական որակի բարձրացումը և միջգերատեսչական կապերի ամրապնդումը, գործառույթների հստակ բաժանումը և երեխաների վերականգնումը և քննության ընթացքի ճիշտ

կազմակերպումը բռնության դեմ պայքարի արդյունավետությունն ապահովող կարևոր բաղադրիչներ են:

Տուժող անչափահասի մասնակցությամբ մինչդատական վարույթում անմիջապես մասնակցող կողմերն են՝ ոստիկանը, քննիչը, տուժողի օրինական ներկայացուցիչը, մանկավարժը, իսկ դատական վարույթում՝ դատախազը, դատավորը: Հիմնական աշխատանքը կատարվում է, այսպես ասած, միջանկյալ, փաստերի կուտակման, փուլում, որի պատասխանատուն քննիչն է: Եվ նրանից, թե ինչպես նա կկառուցի իր աշխատանքը այլ մասնակիցների հետ, կախված է գործի հաջողությունը:

Առաջինը, ում վրա դրված են երեխայի պաշտպանության պարտականությունները, նրա ծնողներն են:²⁸ Նրանք պատասխանատվություն են կրում իրենց երեխաների դաստիարակության և զարգացման համար և պարտավոր են հոգ տանել նրանց առողջության, ֆիզիկական, հոգեկան, հոգևոր և բարոյական զարգացման համար²⁹: Ծնողները մասնակցում են վարույթի ողջ ընթացքում, այդ թվում՝ դատարանում՝ ներկայացնելով իրենց երեխայի խախտված իրավունքներն ու շահերը:

Այն դեպքում, երբ ծնողները չեն կարողանում կատարել իրենց պարտականությունները, ներգրավվում են այլ դերակատարներ, իսկ երեխան ստանում է այլ կարգավիճակ, համաձայն որի կազմակերպվում են նրա իրավունքների և շահերի պաշտպանության միջոցառումները: Այդ գործընթացի մեկնարկը տալիս են խնամակալության և հոգաբարձության մարմինները:

Խնամակալության և հոգաբարձության կարիք ունեցող *կյանքի դժվարին իրավիճակում հայտված երեխայի, այդ*

²⁸ ՀՀ ընտանեկան օրենսգիրք, հոդված 52:

²⁹ ՀՀ ընտանեկան օրենսգիրք, հոդված 41:

թվում՝ առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխայի
խնամակալի պարտականությունները՝ մինչև
խնամակալ նշանակելն իրականացնում է խնամակալության
և հոգաբարձության մարմինը:³⁰

Այն դեպքում, երբ անչափահաս տուժողը չունի օրինական
ներկայացուցիչ, խնամակալության և հոգաբարձության
մարմինը անչափահաս տուժողի մասնակցությամբ քրեական
վարույթում հանդես է գալիս որպես *տուժողի օրինական
ներկայացուցիչ*:

Խնամակալության և հոգաբարձության մարմինը առանց
ծնողական խնամքի մնացած երեխային տալիս է
համապատասխան *կարգավիճակ*, իսկ դաստիարակները,
մանկավարժները, բժիշկները, սոցիալական աշխատողները,
հոգեբանները և մյուս մասնագետները, ովքեր ՀՀ
օրենսդրությամբ *պատասխանատվություն են կրում* առանց
ծնողական խնամքի մնացած երեխաների խնամքի,
դաստիարակության, կրթության, առողջության պահպանման,
սոցիալական պաշտպանության ապահովման համար՝
տարածքային կառավարման պետական մարմնի,
խնամակալության և հոգաբարձության ու այլ իրավասու
մարմինների հանձնարարությամբ կարող են մասնակցել
համապատասխան մարմինների կողմից իրականացվող
երեխայի իրավունքների և օրինական շահերի
պաշտպանության միջոցառումներին, ինչպես նաև *հանդես
գալ դատարանում*:³¹

Օրինական ներկայացուցչների ներկայությունն
անչափահաս տուժողի մասնակցությամբ իրականացվող
վարույթում՝ անչափահասի իրավունքների և շահերի
պաշտպանության կարևորագույն երաշխիքն է:

³⁰ ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրք, հոդված 37:

³¹ «Առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաների սոցիալական
պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենք, հոդված 12:

Օրինական ներկայացուցիչները և ի պաշտոնե ներկայացուցչություն իրականացնող անձինք կարող են դատարանում գործը վարելը հանձնարարել իրենց կողմից որպես ներկայացուցիչ ընտրված մեկ այլ անձի:³²

Օրինական ներկայացուցիչն *իրավունք ունի* մասնակցել քննչական կամ այլ դատավարական գործողությանը՝ ուղեկցելով իր խնամքի տակ գտնվող երեխային, սակայն որոշ դեպքերում դա կրում է *պարտադիր բնույթ*:

Անչափահասի օրինական ներկայացուցիչն իր իրավասությունների շրջանակներում կարող է՝

- հարուցել միջնորդություններ,
- առարկել քրեական գործով վարույթն իրականացնող մարմինների գործողությունների դեմ և պահանջել իր առարկությունները մտցնել քննչական կամ այլ դատավարական գործողության արձանագրության մեջ,
- առարկել դատական նիստը նախագահողի գործողությունների դեմ,
- ծանոթանալ քննչական և այլ դատավարական գործողությունների արձանագրություններին, որոնց նա մասնակցել է մինչդատական վարույթի ընթացքում և դիտողություններ ներկայացնել արձանագրությունում գրառումների ճշտության և լրիվության կապակցությամբ, քննչական և այլ դատավարական գործողությանը մասնակցելու, դատարանի նիստին ներկա գտնվելու դեպքում պահանջել նշված գործողության կամ դատարանի նիստի արձանագրության մեջ գրառումներ կատարել այն հանգամանքների մասին, որոնք, իր կարծիքով, պետք է նշվեն:³³

³² **ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրք, հոդված 43:**

³³ ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգիրք, հոդված 87:

Այսպիսով, վերոգրյալը հստակ ամրագրում է այն փաստը, որ Երեխայի օրինական ներկայացուցիչն ունի նույն դատավարական իրավունքները, ինչ և իր խնամքի տակ գտնվող երեխան:

ՄՏՈՒԳԻՉ ՀԱՐՑԵՐ

1. Ո՞վ է համայնքում խնամակալության և հոգաբարձության մարմինը:
2. Ո՞վ է նշանակում օրինական ներկայացուցչին:
3. Ի՞նչ իրավունքներ և պարտականություններ ունի օրինական ներկայացուցիչը:
4. Խնամակալության և հոգաբարձության հանձնաժողովի ո՞ր անդամն է ներկայացնում դատարանում Երեխայի շահերը:
5. Ու՞մ հետ կարող է համագործակցել խնամակալության և հոգաբարձության մարմինը:

ԳԼՈՒԽ 4. ԳՈՐԾԻ ՎԱՐՄԱՆՆ ԱԶԱԿՑՈՂ ՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐ

Ընդհանուր առմամբ, արդի հասարակություններում բարեկեցության, ընտանիքների և երեխաների աջակցության բազում մոդելների շրջանակում առավել արդյունավետ են համայնքահեն մոդելները: Ավելին, նույնիսկ իրավապահ համակարգերի և արդարադատության մարմինների գործունեությունը առավել արդյունավետ է դառնում համայնքահեն ծառայությունների հետ համատեղ աշխատանքի, նրանց մի բաղկացուցիչ մասը դառնալու և համատեղ աշխատելու շնորհիվ: Համայնքահեն մոտեցման առավելությունը կայանում է նրանում, որ այս մոտեցմամբ գործող տարբեր կառույցները ավելի հասանելի են բնակիչներին, համայնքային տարբեր դերակատարներ իրազեկ են համայնքում առկա ծառայություններին, ռեսուրսների օգտագործումն էլ առավել նպատակային է և արդյունավետ:

4.1 Համայնքային ռեսուրսներ և ծառայություններ. ընդհանուր պատկերացում համայնքահեն մոտեցման վերաբերյալ

Համայնքային ռեսուրսների և ծառայությունների շրջանակը համայնքում գործող պետական, համայնքային և հասարակական կազմակերպությունների կողմից տրամադրվող ծառայությունների համալիրն է, որն ուղղված է համայնքում բնակիչների տարբերի կարիքների բավարարմանը և նրանց կենսագործունեության բարելավմանը: Դրանք ներառում են սննդի, հանգստի, առողջության պահպանման, անվտանգության, կրթության, խնամքի և այլ բնույթի ծառայություններ: Համայնքային

ծառայությունները կարող են տրամադրվել ինչպես անվճար, այնպես էլ վճարովի՝ կախված հաստատության կազմակերպաիրավական կարգավիճակից: Կարևոր է նաև քաղաքացու վճարունակությունը և պետության կողմից տարբեր ոլորտներում սահմանված չափորոշիչները, օրինակ՝ պետության կողմից անվճար բուժօգնության կազմակերպումը առավել կարիքավոր խմբերին նման մոտեցման արդյունք է:

Ծառայությունների մատչելիության արդյունավետ օգտագործման խնդիրը շատ կարևոր է քաղաքացուն ժամանակին, որակյալ և հասցեական աջակցություն ցուցաբերելու համար, իսկ դա պահանջում է տարբեր մարմինների համագործակցված աշխատանք: Ընդհանուր առմամբ, սոցիալական և առողջապահական մարմինների համագործակցությունը շատ ընդունված է և կիրառելի, այնուամենայնիվ, վերջին տարիների զարգացումները ցույց են տվել, որ արդարադատության մարմինները, իրավապահ համակարգը ևս պետք է լինեն այս ընդհանուր գործընկերության մի մասը, և կարողանան արդյունավետորեն օգտագործել համայնքային ռեսուրսները: Քննչական մարմինները ևս համագործակցված աշխատանքի կարևոր կողմ են հանդիսանում, և հենց դա է պատճառը, որ համայնքի ծառայությունների վերաբերյալ տեղեկություններն ու դրանց արդյունավետ կիրառումը նպաստում է համայնքի անվտանգությանը:

Համայնքային ռեսուրսների և ծառայությունների վերաբերյալ տեղեկատվության կանոնավոր կազմակերպումը առանցքային կարևորություն ունի հատկապես երեխաների գործերով քննության պարագայում: Դա պայմանավորված է ստորև նշված մի քանի հանգամանքներով:

1. Երեխաներն ունեն առանձնահատուկ կարիքներ՝ իրենց տարիքային զարգացմանն ու հասունացմանը համապատասխան, որոնք նախատեսված չեն

իրավապահ համակարգերի, մասնավորապես քննչական մարմինների ընդհանուր ընթացակարգերի մեջ:

2. Երեխաներն ունեն պաշտպանության և խնամքի կարիք. նրանք ինքնուրույն չեն կարող հոգալ իրենց կենսագործունեության համար պայմանները:
3. Երեխայի լավագույն շահը պետության գերակա խնդիրներից է, ուստի քննչական աշխատանքի շրջանակում ևս այդ նորմը պետք է ապահովվի, եթե երեխան կարիք ունի որևէ ծառայության կամ աջակցության:
4. Հաճախ քննչական աշխատանքում որպես տուժող կամ կասկածյալ մասնակից են լինում առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաներ, հետևաբար, երեխայի խնամքի կազմակերպման հարցերը հոգալու համար պահանջվում են առավել մեծ ջանքեր:

Այսպիսով, երեխաների մասնակցությամբ քննչական աշխատանքում առանցքային կարևորություն ունի համայնքի տարբեր ծառայությունների վերաբերյալ տեղեկատվական բազայի, այդ տեղեկությունների արդյունավետ կիրառման, առկա ծառայությունները արդյունավետ օգտագործելու հմտությունները:

4.2 Ռեսուրսների քարտեզագրում և համագործակցություն անչափահասի գործով վարույթի շրջանակում

Երեխաների գործերով մասնագիտացված քննիչների համար կարևոր է համայնքի ռեսուրսների և ծառայությունների վերաբերյալ համապարփակ տեղեկությունների հավաքագրումը և տիրապետումը՝

քարտեզագրումը և այդ ռեսուրսների արդյունավետ կիրառումը իրենց աշխատանքում:

Քարտեզագրումը համայնքում գործող ծառայությունների ամբողջական պատկերի կառուցումն է՝ ըստ յուրաքանչյուր կառույցի հասցեի, մատուցվող ծառայությունների, դրանց շրջանակի և այլն: Քարտեզագրումը մեթոդ և մոտեցում է՝ փոխկապակցելու համայնքային ռեսուրսները կազմակերպության նպատակի, գործունեության և արդյունքի հետ: Այն պարզապես տեղեկությունների հավաքման, ցուցակագրման և մեկ շտեմարանի մեջ միավորելու գործընթաց չէ. այն համայնքի մակարդակում համագործակցային աշխատանք ձևավորելու գործընթաց է:

Գոյություն ունեն քարտեզագրման մի քանի հիմնական սկզբունքներ.

1. Առկա ռեսուրսների շրջանակում հնարավոր ծառայությունը կամ կառույցը հայտնաբերելու անհրաժեշտության գիտակցում: Անշուշտ, աշխատանքային գործընթացը երբեմն պահանջում է նոր ծառայությունների ստեղծմանն ուղղված ջանքեր, սակայն, որպես կանոն, դա ավելի երկարաժամկետ և բարդ գործընթաց է, հետևաբար, մինչ նոր ռեսուրսների համալրումը, նպատակահարմար է արդեն իսկ գործող ռեսուրսների հետ բանակցել և համաձայնության գալ միմյանց օգտակար լինելու և համագործակցության նոր ձևերի մշակման շուրջ, օրինակ՝ քննչական աշխատանքում հոգեբան ներգրավելու համար կարելի է առաջարկ ներկայացնել առանձին քննչական մարմինների համակարգի համար նոր ծառայություն ստեղծելու մասին, սակայն մինչ համակարգային այդ փոփոխության հասնելը, նպատակահարմար է

քարտեզագրել համայնքային հոգեբանական ծառայությունները, դրանց մեջ փորձել գտնել առավելագույնս հարմար գործընկեր կառույցներ և միասին մշակել համագործակցելու մեխանիզմներ:

2. Քարտեզագրումը փոխհարաբերություն է: Այն համատեղ աշխատանք է ընդհանուր հետաքրքրություն ունեցող կառույցների միջև:
3. Քարտեզագրումը հիմնվում է տարբեր ոլորտային խաչմերուկների և դրանց սահմանները միավորելու վրա:

Այսպիսով, քարտեզագրման ընդհանուր էությունը համայնքում առկա ակտիվի (հասկացությունը կիրառվում է տնտեսագիտությունից) առավել արդյունավետ փոխկապակցված օգտագործումն է ի շահ ընդհանուր նպատակների և համայնքի բարօրության:

Ընդհանուր առմամբ, քարտեզագրման գործընթացը կարելի է բաժանել փուլերի:

1. Առաջին փուլում հստակեցվում են այն խնդիրները, որոնք պահանջում են համայնքային ծառայությունների հետ համագործակցություն: Երեխաների ներգրավմամբ գործի վարման պարագայում անհրաժեշտ է հասկանալ այն կարիքները, որոնք առաջ են գալիս քննչական աշխատանքում: Դա է հնարավոր համագործակից կառույցների հետ աշխատանքների ընդհանուր շրջանակը որոշելու ելակետը: Այս փուլում շատ կարևոր է, որ ռեսուրսների քարտեզագրման կարիք զգացող կառույցի բոլոր ներկայացուցիչները իրազեկ լինեն այդ մասին, ընկալեն քարտեզագրման կարևորությունը և դրա օգտակարությունը իրենց աշխատանքներում: Ընդհանուր նպատակի

ձևավորումը և դրա մասին հաղորդակցությունը հենց ծառայության ներսում շատ կարևոր են այս փուլում կարիքների հստակ ձևավորման, դրանց գիտակցման և առաջադրման համար, որի շուրջ էլ պետք է ձևավորվեն համագործակից կառույցները:

2. Հաջորդ փուլը բուն քարտեզագրման փուլն է: Այս փուլում կարևոր է բացահայտել անհրաժեշտ ծառայությունները և կառույցները, որոնք պետք են արդեն վերը նշված նպատակների և կարիքների համար: Քարտեզագրման և անհրաժեշտ կառույցների բացահայտման համար կիրառվում են տեղեկությունների հավաքման տարբեր մեթոդներ: Ամենապարզ և գործածելի ձևերից է առկա շտեմարանների օգտագործումը և դրանցից որոշակի տեղեկությունների վերհանումը: Առկա շտեմարաններն օգտագործելը արդյունավետ է ընդհանուր տեղեկությունների ստացման առումով, օրինակ՝ եթե անհրաժեշտ է երեխաների հետ աշխատող կազմակերպությունների վերաբերյալ տվյալներ՝ ցանկ, կազմ, գտնվելու վայր, ծառայություններ: Սա կարող է լինել տեղեկատվության առաջին մասը: Հաճախ արդեն իսկ կատարված քարտեզագրման աշխատանքների վերաբերյալ բավականին օգտակար նյութեր են տեղադրված լինում տարբեր կազմակերպությունների կայքերում, ուստի, ի լրումն տպագրված ռեսուրսների (համայնքի քարտեզագրման վերաբերյալ տեղեկատվական գրքեր, ձեռնարկներ և այլն), անհրաժեշտ է վեր հանել նաև համացանցում առկա ռեսուրսները:

Ելնելով քննչական աշխատանքի առանձնահատկություններից՝ անհրաժեշտ է նաև հավաքագրված ընդհանուր տեղեկությունների մեջ կատարել կոնկրետ վերլուծություն, որի արդյունքում առանձնացված կառույցներից հավաքագրել լրացուցիչ տեղեկություններ: Ահա այստեղ է, որ անհրաժեշտ են լրացուցիչ չափորոշիչներ կազմակերպությունների ընտրության և համագործակցության համար: Որպես կանոն, դրանք հետևյալն են.

- **Արժանահավատություն**

Կախված քննչական աշխատանքի առանձնահատկություններից՝ շատ կարևոր է օգտագործվող տեղեկությունների հավաստիության ճշգրտումը, հատկապես եթե պլանավորվում է համատեղ աշխատանք և դեպքի ուղղորդում:

- **Վստահություն**

Վստահությունը կարող է վերաբերել առկա ծառայությունների որակին, արհեստավարժությանը, էթիկային, բարեվարքությանը:

- **Մատչելիություն**

Ծառայությունները պետք է լինեն մատչելի հնարավոր շահառուների համար:

- **Օգտակարություն**

Տարբեր գործընկերների մեջ ընտրություն կատարելիս պետք է հաշվի առնել այն օգտակարությունը, որ ռեսուրսը կարող է բերել՝ առաջարկվող ծառայությունները, դրանց համապատասխանությունը կազմակերպությանը և այլն: Օրինակ՝ եթե քննչական մարմիններին անհրաժեշտ են ծառայություններ, որոնք աջակցություն են տրամադրում ընտանեկան բռնության անչափահաս զոհերին, ապա կարևոր է առկա քարտեզագրված կառույցների շրջանակից վեր հանել այն կառույցներին, որոնք ծառայություններ են տրամադրում երեխաներին, պարզել

ծառայությունների շրջանակը, ուղղորդման մեխանիզմը, կառույցի կողմից գործին արագ արձագանքելու հնարավորությունները, ծառայություններ տրամադրելու ժամկետները և այլն:

Այսպիսով, ընդհանուր շտեմարանից կամ քարտեզագրված ռեսուրսների ցանկից՝ ըստ վերոգրյալ չափորոշիչների ընտրվում են ամենանպատակային կառույցները՝ որպես հիմնական գործընկեր կառույցներ կամ գործին աջակցող քարտեզագրման արդյունք:

3. Քարտեզագրման երրորդ փուլը գործողությունների ծրագրումն է: Գործողությունների ծրագիրը առկա ռեսուրսներն օգտագործելու քայլերի ամբողջությունն է: Հաջողության համար կարևոր է քննչական աշխատանքի շրջանակում առավել ընդլայնված գործընկերների հետ աշխատելու վարքագծի խրախուսումը: Ընդ որում, նաև կարևոր է, որ գործողությունների ծրագիրը հասանելի լինի նաև ընդհանուր համայնքին, հատկապես որ այսօր ժամանակակից տեղեկատվական տեխնոլոգիաները ընձեռում են տեղեկություններ հանրայնացնելու տարբեր հետաքրքիր միջոցներ: Արդյունավետ հաղորդակցման և համայնքին իրազեկ դարձնելու միջոցները խմբավորվում են հետևյալ ձևերով՝

- Ա) Համացանցի օգտագործում. Կայքեր, էլեկտրոնային տպագրություն, օնլայն ֆորումներ և այլն
- Բ) Արտաքին միջոցներ. Համաժողովներ, քննարկումներ, դասընթացներ և այլն
- Գ) Մեդիա միջոցներ. Մամուլ հաղորդագրություններ, մեդիա հաղորդումներ և այլն:

4. Վերջին փուլը քարտեզագրման արդյունքների պահպանումը, զարգացումը և գնահատումն է: Այս աշխատանքը կարող է կատարվել կիսամյակային կամ տարեկան հաշվետվությունների շրջանակում կատարված աշխատանքների գնահատման համար:

Վերը նկարագրված փուլերի ամփոփումը թույլ է տալիս վստահաբար պնդել, որ քարտեզագրման նպատակը և էությունը չի սահմանափակվում զուտ տեղեկությունների հավաքագրման և տիրապետման գործառույթներով: Այն տեղեկատվության հիման վրա կայուն համագործակցության և համայնքի ներգրավման շարունակական գործունեություն է :

Քարտեզագրմանը հաջորդում է համագործակցությունը գործընկեր համայնքային կառույցների հետ անչափահասների գործերով վարույթի շրջանակում: Համայնքային ծառայությունների և քննչական մարմինների միջև համագործակցության ձևերը կարող են լինել շատ տարբեր: Գործընկերության նախնական փուլում դրանք կարող են լինել ըստ անհատական գործի՝ հիմնված մեկանգամյա համաձայնության վրա, փորձական՝ ուղղված համատեղ աշխատանքում առկա խնդիրների վերհանմանը և բարելավմանը: Որպես կանոն, հասարակական կազմակերպությունների հետ աշխատանքը արդյունավետ է, եթե իրականացվում է համագործակցության հիմք ունեցող որևէ փաստաթղթի (համաձայնագիր կամ հուշագիր): Նման փաստաթուղթն ապահովում է կառույցների միջև շարունակական աշխատանք, յուրաքանչյուր կողմի համար կոնկրետ խնդիրների վերաբերյալ սահմանված կոնկրետ քայլեր, ինչպես նաև համաձայնեցված աշխատանքներն արդյունավետ կերպով իրականացնելու համատեղ պատասխանատվություն:

Կոնկրետ գործի վարման շրջանակում այլ մարմինների հետ աշխատանք և հանրային կառույցների ներգրավման անհրաժեշտություն կարող է ծագել տարբեր փուլերում և տարբեր խնդիրների հետ կապված՝ ելնելով մասնակից երեխայի կարիքներից և ուղղված լինելով նրա շահերի պաշտպանությանը: Ստորև ներկայացվում են կոնկրետ գործի շրջանակում համատեղ աշխատանքի հիմնական սկզբունքները.

1. գաղտնիություն
2. որակյալ ծառայություն
3. մատչելիություն և հասանելիություն
4. անհատական մոտեցում:

Անշուշտ, այս ցանկը սպառնիչ չէ, սակայն նշված սկզբունքները հիմնական պայմաններն են երեխայի ներգրավմամբ կոնկրետ դեպքի շրջանակում աշխատանքը ճիշտ ուղղությամբ կազմակերպելու համար:

Գործի շրջանակում համագործակցության ծավալը և բնույթը շատ անհատական են. դրանք են կախված են յուրաքանչյուր դեպքի առանձնահատկություններից: Ելնելով պրակտիկայից՝ կարելի է նշել մի քանի հիմնական ոլորտներ, որոնց շրջանակում քննչական մարմինները հաճախ առնչություն ունեն և պետք է համագործակցեն համայնքային սոցիալական, առողջապահական կամ այլ ծառայությունների հետ: Հիմնականում տուժող երեխաների հոգեկան առողջության հետ կապված, հատկապես սեռական բռնության ենթարկված երեխաների հարցաքննության գործընթացը պահանջում է մասնագիտական հոգեբանական աջակցություն, որից ելնելով՝ անհրաժեշտ է մասնագետների ներգրավում գործի վարմանը: Անհրաժեշտ է մասնագիտական աջակցություն նաև բոլոր այն դեպքերում, երբ տուժող երեխան ունի հատուկ կարիքներ և գործի

վարման ընթացքում անհրաժեշտ է նեղ մասնագիտական աջակցություն:

Երեխայի խնամքի կազմակերպման հարցը ևս համագործակցության կարևոր ոլորտ է, որի շրջանակում քննչական մարմինները պետք է համագործակցեն սոցիալական համայնքային մարմինների հետ:

Անկախ աջակցության ձևից՝ շատ կարևոր է, որ յուրաքանչյուր համագործակցություն առավելագույնս նպաստի երեխայի շահերին, հիմնվի վերը նշված սկզբունքների վրա, ինչպես նաև ապահովի հետադարձ կապ:

Ներկայումս ՀՀ-ում շատ կառույցներ իրականացրել են քարտեզագրման աշխատանքներ, որոնք կարող են օգտագործվել քննչական մարմինների կողմից և կօգնեն քննիչներին իրազեկ լինել համայնքներում առկա ծառայություններին, ըստ անհրաժեշտության՝ գործընկերային հարաբերություններ հաստատել և արդյունավետորեն համագործակցել:

ԵԱՀԿ երևանյան գրասենյակի կայքում այս հղումով կարելի է գտնել ՀՀ-ի տարածքում ընտանիքներին և երեխաներին ծառայություններ մատուցող հասարակական կազմակերպությունների էլեկտրոնային շտեմարան. <http://www.osce.org/hy/yerevan/157271?download=true>³⁴: Սույն շտեմարանը ստեղծվել է 2015 թվականին, բավականին թարմ է և օգտակար ռեսուրս է, որ կարելի է վերբեռնել և օգտագործել երեխաների մասնակցությամբ գործերի վարման շրջանակում:

³⁴ Երեխաներին և ընտանիքների աջակցող սոցիալական ծառայությունների շտեմարան, ԵԱՀԿ երևանյան գրասենյակ, Երեխաների աջակցության կենտրոն, Երևան 2015, <http://www.osce.org/hy/yerevan/157271?download=true>

ՄՏՈՒԳԻՉ ՀԱՐՑԵՐ

1. Ի՞նչ է համայնքային ռեսուրսը և ո՞րն է համայնքահեն մոտեցման հիմնական առանձնահատկությունը:
2. Որո՞նք են քարտեզագրման փուլերը:
3. Որո՞նք են երեխայի մասնակցությամբ վարույթի շրջանակում այլ կառույցի հետ աշխատանքի հիմնական սկզբունքները:

ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԱԿՏԵՐ

1. ՀՀ Սահմանադրություն
2. ՀՀ ընտանեկան օրենսգիրք
3. ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրք
4. ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգիրք
5. ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգիրք
6. Երեխայի իրավունքների մասին ՀՀ օրենք, 1996թ.
7. Առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաների սոցիալական պաշտպանության մասին ՀՀ օրենք, 2005թ.
8. Մարդկանց թրաֆիքինգի և շահագործման ենթարկված անձանց նույնացման և աջակցության մասին ՀՀ օրենք, 2014թ.
9. Սոցիալական աջակցության մասին ՀՀ օրենք, 2014թ.
10. Երեխայի հանդեպ բռնության դեմ պայքարի հայեցակարգ, 2014թ.
11. Գործընկեր հասարակական կազմակերպությունների ընտրության կարգը, մարդկանց թրաֆիքինգի և շահագործման գոհերի նույնացման հանձնաժողովում հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների ընտրության կարգը սահմանելու մասին ՀՀ կառավարության 30.07.2015թ. N 851-Ն որոշում
12. Միջգերատեսչական սոցիալական համագործակցության կանոնակարգ, ՀՀ կառավարության 10.09.2015թ. N1044-Ն
13. Մարդկանց թրաֆիքինգի և շահագործման հավանական գոհերին, գոհերին, հատուկ

կատեգորիայի զոհերին և նրանց օրինական ներկայացուցիչներին «Մարդկանց թրաֆիքինգի և շահագործման ենթարկված անձանց նույնացման և աջակցության մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքով նախատեսված պաշտպանության տրամադրման կարգը սահմանելու մասին ՀՀ կառավարության 29.10.2015թ. N1356-Ն որոշում

14. Մարդկանց թրաֆիքինգի և շահագործման զոհերի և հատուկ կատեգորիայի զոհերի անվտանգ վերադարձի կազմակերպման կարգը սահմանելու մասին ՀՀ կառավարության 6.04.2016թ. N353-Ն որոշում
15. Մարդկանց թրաֆիքինգի և շահագործման հավանական զոհերին, զոհերին և հատուկ կատեգորիայի զոհերին «Մարդկանց թրաֆիքինգի և շահագործման ենթարկված անձանց նույնացման և աջակցության մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքով նախատեսված աջակցության տրամադրման կարգը և չափերը սահմանելու մասին ՀՀ կառավարության 05.05.2015թ. N492-Ն որոշում
16. Խնամակալության և հոգաբարձության մարմինների կանոնադրություն, ՀՀ կառավարության 02.06.2016թ. N631-Ն որոշում
17. Երեխաների իրավունքների պաշտպանության ազգային հանձնաժողով ստեղծելու, հանձնաժողովի կանոնադրությունը և անհատական կազմը հաստատելու և ՀՀ վարչապետի 2005 թվականի հոկտեմբերի 28-ի N835-Ն որոշումը ուժը կորցրած ճանաչելու մասին ՀՀ վարչապետի 28.12.2012թ. N1295-Ն որոշում
18. ՀՀ կառավարության 2015 թվականի սեպտեմբերի 10-ի «Մոցիալական ծառայություններ տրամադրող

տարածքային մարմինների լիազորությունների իրականացման և սոցիալական ծառայությունների տրամադրման կարգն ու պայմանները սահմանելու մասին» N 1061-Ն որոշում

19. ՀՀ կառավարության 2006 թվականի հունիսի 22-ի «Առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաների եվ առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաների թվին պատկանող անձանց կենտրոնացված հաշվառման կարգը հաստատելու եվ հայաստանի հանրապետության կառավարության 2003 թվականի հուլիսի 23-ի N 917-Ն որոշումն ուժը կորցրած ճանաչելու մասին» N 962-Ն որոշում
20. ՀՀ կառավարության 2008 թվականի մայիսի 8-ի «Երեխային խնամատար ընտանիք հանձնելու կարգը, յուրաքանչյուր երեխայի պահելու համար խնամատար ընտանիքին ամսական վճարվող դրամական միջոցների եվ երեխայի խնամքի եվ դաստիարակության համար խնամատար ծնողների վարձատրության վճարման կարգն ու չափը եվ խնամատար ընտանիք երեխային դաստիարակության հանձնելու մասին պայմանագրի ձևը հաստատելու մասին» N 459-Ն որոշում
21. Հայաստանի Հանրապետությունում կյանքի դժվարին իրավիճակում հայտնված երեխաների խնամքի այլընտրանքային ծառայությունների համակարգի զարգացման հայեցակարգը հաստատելու մասին ՀՀ կառավարության 2016թ. մայիսի 24 նիստի N 18 արձանագրային որոշում
22. Հայաստանի Հանրապետության մարզպետարանի աշխատակազմի ընտանիքի, կանանց և երեխաների իրավունքների պաշտպանության բաժնի օրինակելի կանոնադրությունը հաստատելու մասին ՀՀ

տարածքային կառավարման և արտակարգ իրավիճակների նախարարի 11.12.2015թ. N1292-Ն և ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարի 12.11.2015թ. N158-Ն համատեղ հրաման

23. ՀՀ սոցիալական ապահովության նախարարի 2003 թվականի սեպտեմբերի 8-ի «Առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաների և առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաների թվին պատկանող անձանց անձնական քարտի ձևը, հաշվառման մատյանի ձևը, կենտրոնացված հաշվառման մատյանի ձևը հաստատելու մասին» N 86-Ն հրաման
24. ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարի 10.12.2015թ. «Ընտանեկան բռնության ենթարկված անձանց ուղղորդման ուղեցույցը հաստատելու մասին» N 177 –Ս/1 հրաման

ՄԱՄՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀՀ քննչական կոմիտեի վարույթում 2015 թվականի սեռական բնույթի հանցագործությունների վերաբերյալ քրեական գործերի նախաքննության ընթացքում ամչափահաս տուժողների իրավունքների պաշտպանության վիճակի ամփոփում, 2015թ.
2. Հայաստան. երեխայի աշխատանքի ազգային հետազոտություն, Հայաստանի Հանրապետության ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2016թ.
3. Երեխաների իրավունքները և երեխաներին ու ընտանիքներին նպաստող սոցիալական ծառայությունները, ԵԽ հանձնարարական, CM/Rec (2011)2012

4. Երեխաներին և ընտանիքների աջակցող սոցիալական ծառայությունների շտեմարան, ԵԱՀԿ Երևանյան գրասենյակ, Երեխաների աջակցության կենտրոն, Երևան 2015
5. Ուղեցույց համայնքային ոստիկանության ոլորտում ներգրավված ոստիկանության աշխատակիցների համար, ԵԱՀԿ Երևանյան գրասենյակ, Երևան 2012
6. Кузьмина.З.Г., Справочник по выявлению и оказанию помощи несовершеннолетним, пострадавшим от жестокого обращения и пренебрежения, 2010 г.
7. Law enforcement response to child abuse, US department of Justice, March 2001
8. Child victims and restorative justice, A needs rights model, Tali Gal, Oxford University Press, 2011
9. Barnahus: Improving the response to child sexual abuse in England, Childrens commissioner, report 2016
10. Community based approaches and service delivery, issues and options in different environments and partnerships, Overseas development Institute, 2005
11. <http://cyberleninka.ru/article/n/fenomen-semeynogo-nasiliya-v-otnoshenii-detey>
12. <http://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-rassledovaniya-detey-stavshih-zhertvami-nasiliya>

**ՀԱՎԵԼՎԱԾ 1. ԵՐԵՒԱՅԻ ԽՆԱՄՔ ԵՎ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԻՐԱԿԱՆԱՑՆՈՂ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ**

**1. Ընտանիքի, կանանց և երեխաների իրավունքների
պաշտպանության մարզային բաժիններ**

	<i>Մարզ</i>	<i>Հեռախոսի համարներ</i>
1.	Երևանի քաղաքապետարան	011 514 228 091 48 35 35
2.	Արագածոտնի մարզպետարան	0232 3 13 30 093 59 08 35
3.	Լոռու մարզպետարան	0322 2 22 91 099 003 308 095 77 33 11
4.	Տավուշի մարզպետարան	0263 3 18 08 094 09 99 60
5.	Կոտայքի մարզպետարան	0223 2 05 37 093 26 50 90
6.	Վայոց Ձորի մարզպետարան	0281 2 06 10 093 55 00 02
7.	Արմավիրի մարզպետարան	095 23 22 40 093 23 22 49
8.	Արարատի մարզպետարան	093 37 56 87
9.	Գեղարքունիքի մարզպետարան	091 50 02 95 0264 2 24 20
10.	Շիրակի մարզպետարան	077 44 00 20
11.	Սյունիքի մարզպետարան	0285 2 81 91 094 61 00 48

1. Երեխաների մանկատներ

h/h	Մանկատան անվանում	Հասցե	Հեռախոս
1	Երևանի Մանկան տուն»	ք. Երևան, Արմենակ Արմենակյանի 119	65 12 91 095 77 77 09
2	Վանաձորի մանկատուն	ՀՀ Լոռու մարզ, ք. Վանաձոր, Տարոն 2 թաղամաս ԲՇՀ-4	095 380 305
3	Գավառի մանկատուն	ՀՀ Գեղարքունիքի մարզ, ք.Գավառ, Օգոստոսի 23-ի փողոց 106	28 39 19 91 11 70
4	Մարի Իզմիրլյանի անվան մանկատուն	ք. Երևան, Յաղուբյան/նախկին Արմեն Տիգրանյանի փողոց 13/	20 15 86 091 32 62 01

2. Երեխաների խնամքի և պաշտպանության գիշերօթիկ հաստատություններ

h/h	Հաստատության անվանում	Հասցե	Հեռախոս
1	Երևանի երեխաների խնամքի և պաշտպանության թիվ 1 գիշերօթիկ հաստատություն	ք. Երևան, Քանաքեռի շրջանիցիկ թունել	28 54 04 093 222 770
2	Երևանի երեխաների	ք. Երևան, Նուբարաշեն,	47 60 60 093 55 23 00

	խնամքի և պաշտպանության թիվ 2 գիշերօթիկ հաստատություն	Չնքուշի 14	
3	Կապանի երեխաների խնամքի և պաշտպանության գիշերօթիկ հաստատություն	ՀՀ Սյունիքի մարզ, ք. Կապան, Բաղաբերդ 27	093 76 83 06
4	Վանաձորի երեխաների խնամքի և պաշտպանության թիվ 1 գիշերօթիկ հաստատություն	ՀՀ Լոռու մարզ, ք. Վանաձոր, Տարոն 4, Մեքենաշինության թաղամաս	0322 6 17 09 093 93 99 89
5	Դիլիջանի երեխաների խնամքի և պաշտպանության գիշերօթիկ հաստատություն	ՀՀ Տավուշի մարզ, ք. Դիլիջան, Կամոյի 137	093 85 85 45
6	Բյուրեղավանի երեխաների խնամքի և պաշտպանության գիշերօթիկ հաստատություն	ՀՀ Կոտայքի մարզ, ք. Բյուրեղավան,	093 56 72 19
7	Գյումրու երեխաների խնամքի և	ՀՀ Շիրակի մարզ, ք. Գյումրի, 58 թաղամաս,	094 05 80 90

	պաշտպանության թիվ 1 գիշերօթիկ հաստատություն	Ե.Չարենցի 4	
8	Գյումրու Ֆ.Նանսենի անվան երեխաների խնամքի և պաշտպանության թիվ 2 գիշերօթիկ հաստատություն	ՀՀ Շիրակի մարզ, ք. Գյումրի, Շիրակացու փողոց 10	077 03 04 14 0312 3 27 83

**4.Սոցիալական հոգածության ցերեկային խնամքի
հաստատություններ**

<i>հ/հ</i>	<i>Հաստատության անվանումը</i>	<i>Հասցեն</i>	<i>Հեռախոսը</i>
1	Աջափնյակ վ/շ երեխաների սոցիալական հոգածության կենտրոն	Ք. Երևան, Մարգարյան	093 41 87 87
2	«Զատիկ աջակցության կենտրոն»	ք. Երևան, Զաքարիա Սարկավազի փողոց 5 բ	28 37 30 28 34 91 093 79 32 42
3	Գյումրի քաղաքի երեխաների սոցիալական հոգածության կենտրոն	Ք. Գյումրի, Տեղյան 6գ	055 66 07 70 095 11 25 24

